

PAPER DETAILS

TITLE: Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasindaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanli-Amerikan Iliskilerine Etkisi

AUTHORS: Mithat AYDIN

PAGES: 79-122

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/114088>

Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi*

Missionary Activities of American Protestants among Armenians and Its Effects on Ottoman-American Relations

*Mithat Aydın***

Özet

Osmanlı topraklarında Protestanlığın yayılması ve gelişmesi daha ziyade İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin çalışmaları ile mümkün olmuştur. *Bütün dünyayı Protestanlaştırmak* idealiyle 19. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı topraklarında görünmeye başlayan Amerikan misyonerleri, başlangıçta Suriye ve Filistin bölgesinde yürütmüş oldukları faaliyetlerini, zamanla Osmanlı ülkesinin her tarafında açmış oldukları okul, hastane, yetimhane ve kilise gibi kuruluşlarla devam ettirmişlerdir. İngiliz misyon örgütleri ile işbirliği içinde ve İngiliz ve Amerikan diplomatlarının korumasında yürütülen Amerikan misyoner faaliyetlerinin 1840'lı yıllardan sonra Ermeniler arasında yoğunluk kazandığı görülmüştür. Ancak; diğer devletlere mensup misyon örgütleri gibi Amerikan misyon örgütlerinin faaliyetleri de dini olmaktan çok siyasi yönüyle Osmanlı devleti için bir tehlike ve tehdit unsuru olarak gelişmiş ve çoğu zaman Osmanlı-Amerikan diplomatik ilişkilerinin belirleyici bir unsuru olmuştur. Osmanlı arşiv belgeleri Amerikan misyonerlerinin Ermeni ayaklanmalarında hazırlayıcı, organize edici, koruyucu ve müdahaleci bir rol üstlenmiş olduklarını ve aynı zamanda bu ayaklanmaların abartılı ve Türk aleyhtarı bir tonda Avrupa ve Amerika kamuoyuna aktarılmasında büyük bir görev üstlenmiş olduklarını ortaya koymaktadır. Amerikan misyonerlerinin ayrılıkçı ve yıkıcı mahiyette gelişen bu faaliyetlerine karşı Osmanlı Devleti bir yandan bazı önlemler alma yoluna giderken, diğer yandan ABD nezdinde diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Ancak çoğu zaman bu tür girişimler sorunu çözmek yerine iki devlet arasında yeni bir krizin nedeni olabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Protestanlık, Amerikan misyonerleri, American Board, Merzifon Amerikan Koleji, Zühdü Paşa, Alexandre Mavroyeni.

* Bu çalışma 11-15.09.2006 tarihinde düzenlenen XV. Türk Tarih Kongresi'ne sunulmuştur.

** Yrd.Doç.Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı.
maydin@pamukkale.edu.tr

Abstract

Spread of Protestantism on the Ottoman land was mostly carried out by the efforts of American and British missionaries. American missionaries who started to appear on the Ottoman land with the goal of *Protestantization of the Whole World*, had first launched their activities in the Syria and Palestine regions of the Ottoman Empire in the beginning of the 19th century; in the following years they kept on spreading their activities to every corner of the country by opening schools, hospitals, churches and orphanages. With the collaboration of British mission organizations and under the patronage of British and American diplomats, American missionary activities gained momentum after the 1840s among the Armenians of the Ottoman Empire. However, the activities of American missionary organizations were more political than religious, just like those of other international missionary organizations. Therefore these activities posed great political, rather than religious, threat to the Ottoman Empire. Consequently, most of the time, they had great affects in shaping Ottoman-American diplomatic relations. Ottoman archival documents indicate that American missionaries would both take part in masterminding, organizing and patronizing the Armenian uprisings against the Empire, as well as they would report those uprisings to the American and European publics with an exaggerating approach by which they would also denigrate the Turkish side. On one hand, the Ottoman Empire tried to defend itself against those separatist and destructive activities; it took some diplomatic actions on the other. However, rather than easing the trouble, most of the time such endeavors triggered more crisis between the two countries.

Keywords: Protestantism, American missonanies, American Board, Marsovan American Koleji, Zühdü Pasha, Alexandre Mavroyeni.

Giriş

Osmanlı topraklarına Protestanlık ilk defa İngiliz misyonerlerince 17. yüzyılın birinci yarısında girmiştir. 18. yüzyıldan itibaren örgütlü bir şekilde çalışmaya başlayan İngiliz Protestan misyonerlerinin faaliyetleri 20. yüzyıl başlarında doruk noktasına ulaşmıştır.¹ Özellikle Balkanlar, Ortadoğu ve Doğu

¹ Osmanlı topraklarında ilk olarak Protestanlık faaliyetlerini başlatan İngiliz Protestan misyon örgütü Moravya Kilisesi olarak bilinen Brethren's Society for the Furtherance of the Gospel Among the Heathern (daha sonra Trust Society for the Furtherance of the Gospel) adlı örgüttür. Bu örgütü British and Foreign Bible Society, Church Missionary Society, Council for World Mission (daha sonra London Church Missionary Society, Congregational Council for World Mission), St George Training Home, British Syrian Mission, Church of Scotland Jewish Mission, Scotlich Galilie Mission of the Use end Free Church of England, London Society of Prompting Christianity among the Jews, Jerusalem at the East Mission, London Religios Tract's Society, Jerusalem Chirist

Akdeniz’de faaliyetleri yoğunlaşan İngiliz misyoner örgütleri içinde British and Foreign Bible Society (BFBS), Osmanlı Ermenileri arasındaki çalışmaları ile dikkat çekmiştir. BFBS Ermenilere yönelik çalışmalarında Russian Bible Society ile işbirliği içinde olmaktan da geri kalmamıştır. Protestan misyonunun tesisi için Ermenilere “*çok düşük fiyatta*” İnciller dağıtan BFBS, 1822 yılında İncil (New Testament)’in Ermenice-Türkçe çevirisini, 1823’te de Ermeni halk dilindeki çevirisini hazırlamıştır.²

Bununla beraber, Türkiye’de Protestan misyonerliğinin gelişmesine en büyük katkıyı İngiliz misyon örgütlerinden ziyade Amerikan misyon örgütleri yapmıştır. Zira, Osmanlı topraklarındaki Amerikan misyon örgütlerinin faaliyetleri, diğer misyon örgütlerine göre siyasi ve kültürel sahada daha fazla etraflı sonuçlar doğurmuş, 19 ve 20. yüzyıllarda çoğunlukla Osmanlı-Amerikan diplomatik ilişkilerinin belirleyici bir unsuru olmuştur.

Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren Amerikan Protestan misyon örgütlerinden en büyüğü ve önemlisi American Board of Commissioners for Foreign Missions (American Board)’dur. Bu örgüt 1810 yılında Boston’da Presbyterian ve Congregational kiliselerinin üyeleri tarafından kurulmuştur. Başlangıçtaki hedefi Amerikan yerlilerini ve Amerika kıtasındaki Katolikleri Protestanlaştırmak iken, sonradan “*bütün dünyayı Protestanlaştırmak*” olan yeni bir hedef belirlemiştir.³ Bu hedefe ulaşmak için de iki önemli aracın bulunduğu düşünülmekteydi: “*İslam’ı yok etmenin ve eski kiliseleri canlandırmanın bir vasıtası olarak Müslümanları ve ‘sözde’ Hristiyanları Protestanlaştırmak.*” 20. yüzyılın pek çok misyoneri Dünya Misyonerlik Konferansı’nda hep birlikte “*Protestanlık ve hizmet, kilise ve okullar yoluyla ulusların Hristiyanlaşmasını, bunun için de hükümet desteğini reddetmemek*” gerektiğini söylüyorlardı.⁴ Bu amaçla üyelerini Havai, Çin, Yakın Doğu gibi bölgelere göndermeye karar veren Board, 1818 yılındaki bir toplantısında da Levi Parson ve Pliny Fisk adındaki iki misyonerleri Osmanlı

Union Mission to the Jews, Anglo American Medical Mission, the Friends Foreign Mission Association, Free Church Scotland Society, Irish Presbyterian Mission, the Edinburg Medical Missionary Society, Provacotor Mission, Archbishop of Canterbury’s Assyrian Mission, The Baptist Missionary Society, The Christian Alliance, Smyrna Rest, Society for the Promotion of Female Education in the East, Society for the Relief Jews gibi misyon örgütleri takip etmiştir. Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, İstanbul, 2005, s.237-238.

² Julius Richter, *A History of the Protestant Missions in the Near East*, Edinburg and London, 1910, s.106. Richter, British and Foreign Bible Society’nin Türkiye’deki Protestan misyonerliğini başlatmak için yapılan ilk organizasyon olduğunu ileri sürmüştür.

³ Çağrı Erhan, “Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries”, *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı- The Turkish Yearbook of International Relation*, 2000, XXX, Ankara, 2001, s.192.

⁴ Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East- Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Mineapolis, 1971, s. 33-34.

hakimiyetinde bulunan ve Müslüman, Yahudi, Ermeni, Nasturi, Grek ve başka Hristiyan topluluklarının yaşadığı Orta Doğu bölgesine gönderme kararı almıştır.⁵ Bu karar üzerine 1820 yılı başında İzmir’de Osmanlı topraklarına ayak basan bu ilk ABD misyonerleri, burada başarılı olamayacaklarını anlayınca Filistin’de Yahudiler ve Müslümanlar arasında çalışmalarına devam etmişlerdir. Parson ve Fisk’in bu sırada yapmış oldukları çalışmalar ve topladıkları bilgiler bir ölçüde Board’un Osmanlı topraklarındaki büyük çaplı misyonerlik hareketine öncülük etmiştir. Nitekim, Parson ve Fisk’i müteakiben W.Goodell, J.Breva, E.Gridley, D.Semple, I.Bird, E.Simith, J.D.Paxton, H. Hallock, Esh S. Asaad, J. Wolff, R. Anderson, J.B. Adger, D. Temple, J.V. Lennep gibi misyonerler bölgeye gelerek etkin bir şekilde çalışmalarını devam ettirmişlerdir.⁶

Board bu ilk çalışmalar sonunda “*Küçük Asya’ya yönelik faaliyetleri desteklemek amacıyla*” Malta’da bir matbaanın kurulmasına karar vermiştir. 1822 Temmuzunda faaliyete geçen söz konusu matbaa 1826’ya kadar sadece 4.5 yılda Rusça, İtalyanca ve Türkçe (Ermeni harfleriyle) 7.852.200 sayfa tutan 211 850 adet küçük kitapçık, broşür ve risale basmıştır.⁷

Aslında Amerikan misyonerlerinin Osmanlı ülkesinde uygun bir çalışma ortamı bulması, Osmanlı yöneticilerinin onları “*konuk olarak saygı ve hoşgörüyle karşılamaları*”nın⁸ yanı sıra İngiliz elçi ve konsoloslarının himayesinde olmalarıyla mümkün olmuştur. Osmanlı Devleti ile ABD arasında ilk resmi ilişkilerin kurulduğu Seyrisefain ve Ticaret Antlaşması (1830)⁹ öncesi Amerikan

⁵ Grabill, *a.g.e.*, s. 6.

⁶ Söz konusu misyonerlerin çalışmaları ve mektupları için bakınız: American Board of Commissioners for Foreign Missions-*ABCFM Project*, The Near East-ABC:16.5.1-Reel:502; Mission to the Armenians-Miscellaneous- ABC:16.7.2, Reel: 534.

⁷ Uygur Kocabaşoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı”, *Murat Sarıca Armağanı*, Ayı Basım, İstanbul, 1988, s.270. Malta matbaası kuruluşundan sonraki 10 yıllık süreçte toplam sayfa sayısı 21 milyon, baskı sayısı ise 350 000’i bulan çeşitli büyüklükte kitap ve broşür basmıştır. 1833 yılında Malta matbaasının bir kısmı İzmir’e bir kısmı da Beyrut’a taşınmıştır. İzmir’deki matbaa 1853 yılına kadar Rumeli ve Anadolu’daki çalışan Amerikan misyonerlerinin yayın kaynağı olmuş, bu tarihten sonra ise yayın faaliyetlerine İstanbul’da devam etmiştir. Kocabaşoğlu, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. Yüzyılda...*”, s.269-281. Kısaca; 1914 yılına gelindiğinde misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu’nda 1 milyonu İncil olmak üzere yaklaşık 8 milyon kitap dağıtmışlardır. Grabill, *a.g.e.*, s.21. Amerikan misyonerleri bu matbaada basılan binlerce kitabı dağıtmakla kalmamış, aynı zamanda misyon istasyonlarının bulunduğu yerlerde küçük kitaplıklar oluşturma yoluna gitmişlerdir. İlk yıllarda küçük bir nitelikte olan bu kitaplıklar zamanla büyüyerek gerçek bir kütüphaneye dönüşmüşlerdir. Bunlardan İstanbul ve Bursa’dakiler dikkate değerdir. Kocabaşoğlu, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. Yüzyılda...*” s. 272.

⁸ Bilal N. Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine” *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri*, 8-12 Ekim 1984, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 628, Erzurum, s.85.

⁹ Antlaşmanın metni ve Osmanlı-Amerikan ilişkilerindeki yeri için bakınız: Fahir

misyonerler, İngiltere devletinin himayesinde, İngiliz vatandaşlarının yararlandığı ayrıcalıklardan yararlanmışlardır. Babıali de İngiliz rahipler ile Amerikalı misyonerler arasında herhangi bir ayırım yapmayıp, onları “İngiliz” kimliği altında İngilizce konuşan Protestan kiliselerinin mensupları olarak değerlendirmiştir. Bu şekilde 1820-1830 yılları arasında Amerikalılar, İngiliz yetkililerinin verdiği koruma (protégé) belgelerini taşıyarak aynı imtiyazlardan yararlanmışlardır.¹⁰

Bununla beraber Board misyonerlerinin geniş çaplı aktiviteleri 1830’dan sonra, özellikle de Amerikan hükümetinin onlara yakın ilgi göstermesi ve cesaret vermesiyle gerçekleşmiştir. 1840’larda ABD Dışişleri Bakanı Daniel Webster (1831-1843), Protestanları ve kurumlarını korumaya yönelik sempatisini gösterip, Osmanlı hükümetinden yeni muafiyetler elde etmek için baskı yaptığında bu Türkler arasında bir kırılganlığa neden olmuştur.¹¹ Öyle ki zamanla Amerikan misyonerleri Osmanlı-Amerikan ilişkilerinde bir gerginlik nedeni, Amerikan diplomasisinin önemli bir konusu haline gelebilmişlerdir. Tarihçi Ortaylı’nın şu sözleri misyonerliğin Osmanlı Devleti ile ABD arasındaki ilişkilerin seyri üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır:

“Ticari faaliyetler dışında diğer büyük devletlerle kıyas edilemeyecek derecede Osmanlı Devleti’nin dış ve iç sorunlarına karşı yansız kalan ve karışmayan Amerikan diplomasisinin bir konuda dinamik bir politika izlediğini görüyoruz. ABD misyonerlerinin misyonerlik faaliyeti...”¹²

Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, (Açıklamalı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.1-4*; Çağrı Erhan, “1830 Osmanlı-Amerikan Antlaşması’nın Gizli Maddesi”, *Belleten*, C.LXII, s.133-135, Ankara, 1999, s.457-465; Orhan F. Köprülü, “Tarihte Türk Amerikan Münasebetleri”, *Belleten*, C. LI, s.200, Ankara, 1987, 932-934; Akdes Nimet Kurat, *Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*, Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara, 1959, s.14-17; Şimşir, “Ermeni Propagandasının...” s.81-83, 86-94;

¹⁰ Erhan, “Ottoman Official Attitudes...” s.195.

¹¹ Grabill, *a.g.e.*, s.39.

¹² İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, C.14, s.3, Ankara, Eylül 1981, s.86. Amerikan misyonerlerinin ülkelerindeki nüfuzu ve ABD yönetimi üzerindeki etkisi konusunda Kocabaşoğlu’nun şu kaydı dikkate değerdir: “Misyonerler Amerikan yönetimi ve hariciyesiyle doğrudan işbirliği yapıyor görünmemeye özen göstermişlerdir; ancak bir baskı grubu olarak yönetim üzerinde de her türlü baskıyı yapmaktan da geri durmamışlardır. Misyonerleri özellikle ABD’deki yerel basını harekete geçirme konusundaki becerileri, yönetimin misyoner taleplerine karşı her zaman duyarlı olmasını sağlamıştır. Bu talepler bir ABD’li diplomatın görevinden alınması ya da alınmaması, örneğin Erzurum’da konsolosluk açılması ya da Osmanlı yönetiminden tazminat alınabilmesi ya da bir misyonerin sınır dışı edilebilmesinin önlenmesi için Türk karasularına savaş gemisi gönderilmesine kadar çok değişik biçimler almıştır.” Uygur KOCABAŞOĞLU, *Anadolu’daki Amerika- Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, 3. Baskı, Ankara, 2000, s.19-20.

Ermeniler Arasında Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Başlaması ve Gelişmesi

Board misyonerleri Anadolu ve Orta Doğu'daki çalışmaları sonucunda bölgenin sosyal, kültürel, ekonomik, dini, tarihi, sağlık, vs. durumları hakkında edindikleri bilgiler ile yeni stratejiler belirlerken, bölgedeki Ermeniler, Gürcüler, Nasturiler ve Keldaniler gibi toplulukların daha yakından tanınması ve neler yapılması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu amaçla American Board, Eli Smith ve H.G.Otis Dwight'i "Ermenistan" adını verdikleri bölgeye gönderdiler. İzmir'de Anadolu'ya ayak basan bu iki misyoner Balıkesir üzerinden İstanbul'a geçip Ermeni patriği ile görüştüktan sonra İzmit, Ankara, Tosya, Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan, Erzurum, Kars, Arpaçay, Tiflis, Şuşa, Datev, Nahçıvan, Erivan, Eçmiyazin, Tebriz ve Urmiye'yi ziyaret etmişlerdir. Amerika'ya dönüşünü Trabzon-İstanbul-Malta üzerinden gerçekleştiren Smith ve Dwight gezilerini bir buçuk yılda tamamlamış ve Ermenilerin nüfus, sosyal, ekonomik, idari, eğitim ve kültür yapıları hakkında detaylı bilgi toplamışlardır.¹³

Ermeniler arasındaki bu ilk keşif gezisi misyonerlere amaçları için Anadolu'nun oldukça verimli bir çalışma sahası olduğunu göstermiştir. Çalışmalar için bir organizasyon merkezi olarak da İstanbul'un önemi fark edilmişti. Burada Amerikan elçiliğinin açıldığı 1831'de bir de misyon istasyonu kurulmuştur. İstanbul misyonunu iki yıl sonra yeniden açılan (daha önce 1825'te) İzmir ile Bursa ve Trabzon istasyonları takip etmiştir.¹⁴

Bununla beraber; misyonerlerin çalışmalarındaki asıl gelişmenin 1840'lardan sonra meydana geldiğini söyleyebiliriz. Misyoner Dwight'e göre misyonerlik çalışmaları için 1840-1850 arası bir canlanma dönemi olup, "*son 20 yılda (1880-1900) derin bir şekilde bilgi hırsıyla tutuşan nüfusun bütün sınıfları arasında teşvik edici çeşitli misyon okulları açılması gerekli idi ki, bu bilgi radikal bir şekilde imparatorluğun her bölgesindeki entelektüel atmosferi değiştirmiştir.*"¹⁵ Nitekim; 1845'te Osmanlı topraklarında 34 misyoner, 12 misyoner yardımcısı, 7 okul, 135 öğrenci

¹³ Ömer TURAN, "Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O.Dwight'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler", *'Ermeni Soykırımı' İddiaları-Yanlış Hesap Talât ve Tebîr'den dönünce*, Der: Mustafa Çalık, Ankara, 2006, s.194-195.

¹⁴ Leland James GORDON, *American Relations with Turkey (1830-1930)- An Economic Interpretation*, Philadelphia, London, 1932, s.221. American Board'un 1837 yılındaki yıllık toplantı raporunda İstanbul'da 4 Amerikan, 1 İngiliz misyoneri, İzmir, Bursa ve Trabzon'da 2'şer Amerikan misyonerinin bulunduğu kaydedilmiştir. Ayrıca, İzmir'de 1 matbaanın varlığına dikkat çekilmiştir. Söz konusu raporda İstanbul'da Ermeni kilisesinin muhalefetine rağmen Ermenilerin misyon çalışmalarına olan ilgisinin arttığı zikredilmiştir. Nitekim bazı misyon sahalarında görev yapan yerli (Ermeni) yardımcılar bu ilginin somut kanıtı olarak kendini göstermektedir. *Repots 6 of the American Board of Commissioners for Foreign Missions presented at the Twenty-Eighth Annual Meeting Held in the City of Newark, N.J.*, September 13, 14 15, 1837, Boston, 1837, s.47-48, 56.

¹⁵ Henry Otis DWIGHT, *Constantinople and Its Problems- Its People, Customs, Religions and Progress*, New York, 1901, s.255.

mevcut iken, 1890 yılında misyoner sayısı 177'ye, misyoner yardımcısı sayısı 791'e, iptidai, rüşti, kolej ve yüksek okul düzeyindeki okul sayısı 813'e, öğrenci sayısı ise 16990'a ulaşmıştır. Ayrıca 117 kilise ve nüfusu 28667'yi bulan bir Protestan cemaati yaratmasını başarmışlardır.¹⁶ Osmanlı Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın yaptırdığı tahkikat sonucunda tespit edilebilen toplam 399 adet Protestan okulun büyük bir kısmı Amerikan Board adlı kuruma aitti ve bu okullardan sadece 51'inin ruhsatının bulunduğu anlaşılmıştır.¹⁷

Yukarıdaki rakamlara rağmen, hiçbir zaman Osmanlı topraklarındaki misyoner okul sayısının tam olarak ortaya konulamayacağı kanaatindeyiz. Çünkü misyonerler okullarını "gizli olarak"¹⁸ kiliseler dahilinde, ikamet ettikleri evlerinde ya da kiraladıkları evlerde "gelişigüzel" açmayı tercih etmişlerdir.¹⁹ Bu gerçeği Zühdü Paşa 19 Muharrem 1311'de "*bu okulların mutasarrıf ve müteaddid mahallerde bulunmaları cihetiyle vilayetçe tahkikatın tamamen arkası alınmadığından aded ve miktar-ı hakikileri suret-i kat'iyye te'ayyün edemeyüb...*"²⁰ şeklinde açıkça ifade etmiştir. Başka bir deyişle misyoner okullarının çoğu "*memurin-i hükümetinin müsamahasından bi'l-istifade*" devlet denetiminin dışında faaliyette bulunmaktaydılar. Gerçi ruhsatı olan okulların da gerçek anlamda denetlenemediğini söylemek güçtür.²¹ Dolayısıyla devletin hoşgörü politikası ve verdiği imtiyazlardan yararlanarak muazzam bir güce ulaşan Türkiye'deki

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Tabirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği* (Y.PRK.TKM.), 36/27, 24 Ca.1313, s.1-2.

¹⁷ BOA, *Yıldız Esas Evrakı* (YEE.), 102/38, s.2. Maarif Nazırı Zühdü Paşa, yukarıdaki raporundan birkaç ay sonra (19 Muharrem 1311'de) hazırladığı ve Mabeyn-i Hümayun'a verdiği başka bir raporunda Osmanlı ülkesindeki toplam gayrimüslim okul sayısının 4547 olduğunu, bunların sadece 498'inin ruhsatlı olduğunu belirtir. Bu gayrimüslim okullar arasında 413'ünün Protestan ve Amerikan okulu olduğunu da ekler. BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı* (YPRK.MF.), 3/31, 1311, s.1/1-b.

¹⁸ Bakınız: BOA, *Hariciye Siyasi* (HR.SYS.), 2735/10, 11.10.1889, s.4-5.

¹⁹ BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tabiratı* (Y.PRK.UM.), 67/30, 12 Ş. 1321, s.1; YPRK. MF., 5/20, 2 R.1325, s.29-31;

²⁰ BOA, Y.PRK.MF., 3/31, 1311, s.1/1-b.

²¹ Zühdü Paşa'nın izah ettiği gibi, Anadolu'da Ermeni olaylarının önemli bir sorun olmaya başladığı bir sırada bile, Ermeniler üzerinde "*desayis ve tesvilat*" icra ederek "*gayet derin ve kesin mazarratı bulmakla*" itham edilen misyoner okullarının teftiş edilemediğini görmek mümkündür: "*Mekteb-i mezkuurede tedris olunan kitaplar, programlar hükümetçe meçbul ve teftiş-i mefkud idiğinden ecnebiler tam bir fırsat ve meydan bularak şayed bir dereceye kadar meslek ve revişlerinin hakayıkına kesb-i vukuf etmek mütalaaıyla hükümet memurları ve ma'arif müfettişleri mektebin birisine gitmek isterler ise mekteb kabul etmedikten başka müdür ve mü'essis ve mu'allim ve muallimelerin mensub oldukları konsoloshanelere ve oradan sefarete müraca'at olunması lüzumunu bi'l-beyan bakk-ı teftiş kapısını kapatarak ecvibe i'tasınım imtina' ettikleri her gün tesadiif olunan vuku'attandır.*" BOA., Y.EE., 102/38, s.2. Misyonerlerin istedikleri gibi eğitim verdikleri, çoğu ruhsatsız olan okullarının denetlenemediği kendi yayınlarından da anlaşılmaktadır. Örneğin New York Tribune gazetesinin bu yöndeki yazısı için bakınız: BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı* (Y.PRK.DH.), 10/58, 29 Z. 1315, s.1.

yabancı kurumların, denetlenemeyen ve sorgulanamayan, adete “devlet içinde devlet” görüntüsü verdiği açıktır. Sadece üstlerinden ve devletlerinden aldıkları talimatlara uyan misyonerlerin sorgulanmaz ve dokunulmaz konumu Osmanlı belgelerinde sıkça vurgulanmıştır. Buna ilişkin Amerikan deniz kuvvetlerinde görevli Amiral Kirkland’ın kaydına değinmeden geçemeyeceğim. Kirkland, Suriye bölgesinde Hristiyanların Müslümanlarca katledildiği iddiası üzerine 1895 yılı içinde bölgeyi ziyaret eder ve bir rapor kaleme alır. Raporunda Hristiyanlara karşı herhangi bir katliamın mevzubahis olmadığını ve Amerikan misyonerlerinin Amerika devletinin siyasi nüfuzundan yararlanarak “*hükümet metbu’alarının himayesine istinaden kavânin-i nizamât-ı mevzu’u-i saltanat-ı senîyyeye asla ri’ayet etmediklerini*” tespit etmiştir. Bununla beraber, Kirkland, Rahip “Vayet”ten almış olduğu bir mektuptan da Amerikalı misyonerlerin “*Ermeni ibtilalini tervic edenler ve etmeyenler*” olarak iki gruptan oluştuğunu öğrenmiştir.²²

Misyonerlerin Türkiye’de kazanmış oldukları güç ve konumları temelde mensubu oldukları devletlerin Osmanlı devleti üzerindeki ekonomik ve politik hegemonyasından ileri gelmekteydi. Bu hegemonya Tanzimat’tan sonra onların hak ve imtiyazlarını güvence altına alınmasına, faaliyetlerinin her halükârda meşru bir zemine oturmasına neden olmuştur. Protestan misyonerlerin 19. yüzyıl başlarından itibaren yakalamış oldukları başarı ve kazanmış oldukları nüfuzda İngiliz diplomatların himayesi ve çalışmaları baskın bir şekilde kendini göstermiştir. Özellikle İngiltere’nin İstanbul’daki büyükelçisi Lord Stratford Canning’in başını çektiği İngiliz himaye politikası, Protestan nüfusun 15 Kasım 1847 tarihinde ilan edilen bir irade ile hukuki bir statüye kavuşturularak bağımsız bir “millet” olarak tanınması sonucunu doğurmuştur.²³ Yine, 1856 tarihine kadar İslam’dan irtidat edenlerin ağır bir şekilde cezalandırılmasını öngören usul, Canning’in baskısıyla Islahat Fermanı’na konulan “din serbestisi”yle kaldırılmış; böylece daha önce “*Hristiyanlar arasında mezhep değişikliğini sağlamak amacıyla çalışan misyonerlerin 1856’dan itibaren Müslümanlar arasında da başlamalarına*” önayak olmuştur.²⁴

²² BOA, HR.SYS., 64/25, 20.05.1895, s.13/1.

²³ Erhan, “Ottoman Official Attitudes...”, s.200.

²⁴ Azmi Özcan-Ş. Tufan Buzpınar, “Church Missionary Society İstanbul’da Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik”, *İstanbul Araştırmaları 1*, İstanbul, 1997, s.66-67. Esas itibarıyla Canning, daha 1844 yılında Hristiyanlıktan İslamiyet’e girip tekrar eski dinine dönenlere karşı idam cezasının uygulanmaması konusunda garanti almıştı. 1852 ve 1853 yıllarında istisnai uygulamalar görülmekle beraber, Canning Babıali ile müzakerelerinde büyük bir başarı kazanmıştı. Bakınız: S. Lane Poole, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, Çev: Can Yücel, Ankara, 1999, s.95-96. Mürted meselenin çözümü için büyük devletlerin Babıali nezdindeki diplomatik girişimi ve meselenin seyrinde Canning’in yeri için ayrıca bakınız: Selahattin Özçelik, “Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, s.11, Ankara, 2000, s.404-432.

Sonuçta; İngiliz misyon örgütleri fermanın getirmiş olduğu “serbestlik” havası içinde Türkiye’deki kadrolarını takviye ederek ve istasyonlar kurarak “*dikkate değer bir şekilde*” çalışmalarını genişletmişlerdir. Misyoner Richter’in aşağıdaki sözleri, fermanın ilk birkaç yıl içinde pratikteki sonuçlarını göstermesi açısından bir fikir vermektedir:

“İlk birkaç yılda umutlar oldukça parlaktı. Pek çok Türk Hristiyanlık ilkelerine eğilim gösterdi. Misyonerlerin dini konulardaki genel vaazlarına pekâlâ iştirak edildi. Pek çok kişi İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin evine geldi ve onlarla saatlerce konuştular. Bunu ihtidalar ve vaazlar takip etti. Selim Efendi’nin Protestanlığı kabulü büyük bir sansasyon yarattı. O, William adını aldı. Diğer önemli mühtediler imam olan Abdi Efendi ile Mahmut Efendi idi. 15 ya da 20 Türk vaftiz edilmiş olabilir. 1864 yazında (Protestanlığı kabul eden) 10 yetişkin (Müslüman) tespit edildi.”²⁵

Görüldüğü gibi 18. yüzyıl sonlarında İngiliz misyonerler tarafından Türkiye’de başlatılan Protestan misyonerliği, İngiliz diplomatlarının himayesinde 19. yüzyılın başından itibaren bir gelişme imkânı bulmuştur. Aynı zamanda, 1856 Islahat Fermanı’nın getirmiş olduğu “din serbestliği” ilkesi çerçevesinde Müslümanları da çalışmalarının hedefi haline getiren büyük bir güç ve yayılma sahası kazanmıştır. Her ne kadar Babıali 1867 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi gibi bazı yasal düzenlemelerle bu güç ve yayılma sahasını daraltmak istenmişse de başarılı olamamıştır. Hele 1878’de Osmanlı Devleti’ne dikte ettirilen Berlin Antlaşması misyonerlerin faaliyetlerini tartışılmaz hale getirirken, onların bulundukları ülkenin efendisi oldukları psikolojisini de pekiştirmiştir. Örneğin, Amerikan misyoner cemiyetleri 1896 yılında yayınladıkları “Apel en faveur de l’secure religieuse Turquie” adlı bir kitapçıkta Babıali’nin misyonerlerin zararlı

²⁵ Richter, *a.g.e.*, s.173-174. Burada Müslümanlar arasındaki misyonerlik faaliyetleri konusunda bir parantez açmak yerinde olacaktır. Daha ziyade çalışmalarını Hristiyan topluluklar arasında yoğunlaştıran misyonerlerin Müslümanları bütünüyle gözden uzak tutmadıkları anlaşılmaktadır. Ancak, misyonerlerin Müslümanlar arasındaki etkisinin yok denilecek kadar sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Bunda Osmanlı hükümetinin Müslümanların misyoner okullarına gidişini yasaklayan hükümler çıkarması ve bunun icrasını kararlılıkla uygulaması önemli bir etken olmuştur. Babıali tarafından farklı tarihlerde vilayetlere gönderilen emirnamelerde Müslüman çocukların yabancı okullara gönderilmesine “*kat’iyen meydan verilmemesi*” bu okullara devam eden çocuklar varsa derhal alınarak velilerine gerekli tavsiyelerde bulunulmasını istemiştir. Örneğin bakınız: BOA, Y.PRK.MF., 5/20, 2 R.1325, s.8,11; Y.PRK.UM., 44/96, 27 Ş. 1316; 51/38, 11 R. 1318; *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkıtabeti* (Y.PRK.BŞK.), 19/27, 27 M. 1308; *İrade Dabiliye* (İ.DH.), 83576, 11 Ca. 1305; *Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü* (Y.Mtv.), 185/33, 9 Ş. 1316. Hatta okullara duyulan ilginin Müslümanların kendi eğitim kurumlarının nitel ve nicel yetersizliğinden de kaynaklandığını gören Osmanlı hükümeti eğitim kurumlarında geniş bir yenileşme hareketi içine girilmesi gerektiğini de hissetmiştir. Örneğin bakınız: BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller* (Y.PRK.AZJ.), 52/28; Y.Mtv., 185/33; 302/216; Yine de; az da olsa Müslümanların illegal olarak misyoner okullarına gidişinin önü alınamamıştır.

faaliyetlerini önlemek için aldığı tedbirleri eleştirirken temel dayanak noktaları Berlin Antlaşması olmuştur.²⁶ Bu nedenle Babıali alternatif kanunlar çıkararak Berlin Antlaşması'nın etkisini kırmaya çalışmıştır.

Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Milliyetçiliğinin Gelişimine Etkisi

Genel olarak misyoner çalışmalarının ortaya çıkardığı sosyo-politik, kültürel öğelerden biri de misyonerlerin nüfuz ettikleri toplulukların ulusal hislerini işlemeleri olmuştur. Amerikan misyonerlerinin de Osmanlı Devleti'nin gerek Avrupa ve gerekse Asya topraklarındaki faaliyetleri Osmanlı Hristiyanlarına ulus şuurunun kazandırılması noktasında benzer sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Özellikle Balkanlarda Bulgarlar arasındaki "Bulgarlık" bilinci, Anadolu'da Ermeniler arasındaki "Ermenilik" bilinci büyük ölçüde misyonerler tarafından verilmiştir. Ermeniler, misyonerlerden dinledikleriyle, aldıkları eğitim ve gördükleri yardımla özellikle dil ve kültür sahasında milli bir alt yapı edinmişlerdir. Bu kazanım onlara siyasi sahada devlet ve vatan konularında bir bağımsızlık düşüncesi aşılamıştır. Dolayısıyla Ermeniler aldıkları eğitimle tebaası oldukları devlete ve ülkeye hizmet etmek yerine, devletine karşı gittikçe yabancılaştan düşmanca bir ruh hali içine girmişlerdir. Üstelik, mezun olduktan sonra öğretmenlik, vaizlik, doktorluk gibi görevler alarak artık misyonerler için bir müşteri değil, bizzat misyonerlerin işlevini üstlenen yeni nesil Ermeni çocuk ve gençlerinin mimarı olacaklardır.

1895 yıllarında Anadolu'da bulunan Rus miralaylarından Potiyat, bizzat gözlemlerine dayanarak hazırladığı bir raporda bu konuda oldukça önemli bilgi vermektedir. Potiyat, Ermenilerin okul programında yer alan başta tarih ve coğrafya dersleri olmak üzere sosyal bilimlere dair derslerin onların "*ezhanına Devlet-i Aliyye'nin usûl-ı idaresinden adem-i memnuniyet efkârını ve abvâl-ı siyasiyenin serbestiyet fikirleriyle münâsib olacak surette tebdil ettiğini*" tespit etmiştir. Açıkça siyasi bağımsızlık düşüncesinin derslerde işlendiğini belirten Potiyat, Ermenice'nin öğretimi ve Ermeni yazarlarının kitaplarının okutulduğu sırada tarihteki bağımsız Ermeni Krallığı'na dikkat çekildiğini, bunun ise okuldaki Ermeni asıllı öğretmen ve öğrencileri bu krallığın yeniden kurulabileceği düşüncesine sevk ettiğini söylemektedir. Hatta Amerikan kolejlerinin öğretim kadrolarının büyük kısmını elinde tutan Ermeni öğretmenlerin, Ermeni Krallığı kurulduğunda

²⁶ Bakınız: BOA, HR.SYS., 61/18, 20.4.1892. Kitapçığın bir yerinde misyoner cemiyetlerinin, Babıali'nin kitap basımı ve satımı, okul ve kilise inşası ve kurulması yönündeki önlemlerini eşleştirirken sorunun çözümü için büyük devletlere yaptıkları çağrı dikkate değerdir: "*Uhud-ı atika ile selâtin-i izâm hüzerâtının serbest-i mezheb hakkındaki iradât-ı müsa'idkâranem.....tasadduk-ı mu'âbedat iktizâsınca misyonerlerin memâlik-i şahanede icrâ-yı san'at etmekteki bakları ca-yı bahs olamaz. Misyonerlerin Mezhebiye ifa etmek ve erbab-ı şâyana ders vermek ve hastagâne bakmak gibi husûsât ile iştigâl eyledikleri halde kararname-i cedidin şediden infaz-ı ahkâmıyla mükellef olan memurin 'ale'l-'âde atf olunan manaya nazaran bir kararname misyonerlerin memâlik-i şahanede icra-yı vazîfeden men'leri memurin-i Devlet-i 'Aliyye'nin yed-i iktidarına ihale edilmiş yeni bir usûl abvâl-ı meşrubaya mebni İncil ve Misyoner Cem'iyeti'nin öteden beri müesses olan hukukunu ihlal veya tahdîd eden kararname ve kanun veya iradât-ı seniyye aleyhine icra-yı tebligat için düvel metbu'aları tarafından memâlik-i şahanedeki süferâ ve konsoloslara ta'limât-ı lazıme i'ta olunması lazım gelir.*" BOA, HR.SYS., 61/18, 20.4.1392, s.5-6.

önemli memuriyetlere getirilecekleri düşüncesinde oldukları söylentileri bile işitilmekteydi. Ermeni öğretmenler bu sıralarda kurulacak Ermeni Krallığı'na İngiltere prenslerinden Prens Teq'i namzet göstermekteydiler ki, bu düşünce dönemin gazetelerinde de yer almıştır. Potiyat bunu ayrıca bir Ermeni'den bizzat dinlemiştir. Potiyat'a göre, bu yeni yaşam tarzı Ermeni öğrencilerini mezuniyet sonrası dönemde gerçek hayatla yüz yüze kaldıklarında ciddi bir sosyal çatışmaya ve "husumet" psikolojisine sevk etmiştir ki "erkek ve kız talebe *Hinçakist' olmaya hazır ve mühiyya*" bulunmuşlardır.²⁷

Amerikan misyonerlerinin sahneye koydukları oyun sultan başta olmak üzere Osmanlı devlet adamlarınca da çaresizce seyredilmekteydi. Maarif Nazırı Zühdü Paşa yukarıda sözü edilen raporunda; Amerikan okullarında iptidailerden idadilere kadar okutulan "en mühim" dersleri üç kategoride ele alarak bunlardan "ulum-ı diniye" derslerinin "Protestanlığın neşr-i tamimine", tarih dersinin "*ezhân-ı umumîyyede ve hususîyle teba'a-i saltanat-ı senîyyenin efkârında bir hissîyât-ı siyasîye tevliidine*", İngilizce'nin ise "*memâlik-i mabrusede Fransa'nın kendilerince ma'lum ve mahsus olan mekâtib vesilesiyle istihsal edilen ve nüfuzuna galebeye ittibaz olduğuna*" dikkat çeker. Zühdü Paşa 3 yaşında okullara alınan çocukların 20 yaşına kadar hiçbir bilgisi olmadan eğitildiklerini, burada "*Frenk adât ve ma'lumatına alıştırdıklarından etfâl-ı merkume mektebden çıktıktan sonra teba'alık namına takınmakta iseler de hakikat fikirleri müinşaları olan mektebin tesiratıyla meşhûn olup gitmekte olduğunu*" sitem etmiştir. Dolayısıyla, bu mekteplerin işlevi "*ulûm ve ma'arîfin kat'ı cesimine şarkide ve hususîyle memâlik-i mabrusede neşr ve ta'mimîyle cemî'yyet-i beşerîyyenin zulmet-i cehâlet ve nadaniden kurtulması fikr-i insaniyetperveranesine hiçbir vakit müstenid olmayub belki kavâ'id-i siyasîye ve politikîyenin kâsm-ı mühimi icabınca bu misellü mekâtibin pek çok fedakârlıklar ihtiyariyle te'sis ve küşadî ve talebe-i masumane-i teba'anın zihinlerini mezheb ve meşreblerine imâle ve köylü ve etfâlin çoğundan ücret-i tedrisîye alınub güya hayırhane ber cemile olmak üzere meccanen ta'limleri dahi etfâlin muhtac-ı i'ane olan ba'zı velilerine eğer ümidler i'tasıyla anların fikirlerinin dahi istedikleri tarafa celb ve ta'dilî gibi desâyis ve tesvilât icra etmek*" ve böylece Protestan misyonerleri "*ve emsâlleri her ne arzû ettilerse tervic-i amâl ve mekâsid-i fasidilerine hıdmet etmek*"ten ibaret olmuştur.²⁸ Zühdü Paşa benzer görüşlerini kaleme aldığı başka bir raporunda da söz konusu okulların etkisinin Ermeni çocuklarının Osmanlı Devleti için yeniden kazanılmasının mümkün olamayacağını ifade etmiştir:

"Nitelikli öğretmenler tarafından eğitilen gayrimüslim teba'a üzerinde her ne suretle icra-yı tesirât vasıta olunmakta, tehessürat-ı dinâyet ve milliyet sevkîyle bunlar tarafından vuku' bulan telkinât-ı muzırıra etfâl-ı teba'anın zihinlerini teşviş ve ifsâd etmekte ve talebeler ikmal-ı tahsil ile mektebden çıktıktan sonra kazandıkları o ihtisâsât-ı diniye ve ilmiye ile efkâr tahliye edilmesi bir mes'ele rengini alacağından..."²⁹

Osmanlı Maarif Nazırı bu görüş ve serzenişinde hiç de haksız değildi; zira hükümete ulaşan telgrafnamelerde ciddi bir endişeye neden olan yabancı

²⁷ BOA, Y.PRK.TKM., 36/27, 24 Ca.1313, s.6-7, 7A, 8A.

²⁸ BOA, YEE., 102/38, 19 M.1311, s.2-3.

²⁹ BOA, YPRK.MF., 3/31, 1311, s.1/3-b-1/4-a.

okulların menfi faaliyetleri süreklilik göstermekteydi. Buna dair vilayetlerden Maarif, Dahiliye, Zaptiye, Hariciye Nezareti ve Sadarete farklı tarihlerde gönderilen telgraflardan bazı örnekler vermek misyoner okullarının çalışmalarının mahiyetini ve Osmanlı hükümetinin bu okullara karşı bakışını etkileyen faktörleri ortaya koyabilmek açısından önemli görünmektedir. 9 Cemaziyü'l-evvel 1310 tarihinde Maarif Nezaretine yazılan şifre telgrafnamede “*Anadolu’da bulunan ekser Ermeniler fikirlerini her şeyden ziyade teşviş eden Merzifon ile Ayıntab’ın meşhur Protestan mektepleri olup iki mektebde müste’id mu’allim ve müdirler ma’rifetiyle suret-i zabirede lisan ve ta’lim olunmakta ise de hakikat-ı balde en zeki Ermeni gençleri celb olunarak fikirleri mefâsid-i fesadiye için tehyi’e edilmekte olunduğundan*” bu okulların denetimi için önlemler alınmasını ve hatta mekteplerin içlerinde olup bitenleri haber verecek hafiyelerin görevlendirilmesini tavsiye etmiştir.³⁰ Mekteplerin daha yakından takibi için hafiyelerin görevlendirilmesi Dahiliye Müsteşarı Hamid Refik Bey’in de elzem gördüğü bir önlemdi. Refik Bey, Sivas vilayetindeki Ermeni olayları ile ilgili hazırladığı raporda “*Ermeni fesadının menâbi-i zühûrunun*” Protestan ve Cizvit okulları olduğunu beyan ederek “*intişar-ı fesad*” Osmanlı memurlarının müsamahasının da neden olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle, yetersiz büyük ve küçük Osmanlı memurlarının azledilmesi gerektiğini düşünmüştür.³¹ Yine Harput’tan gönderilen 15 Zilhicce 1313 tarihli bir telgrafta Amerikalı misyonerlerin kurdukları okullarda “*Ermeni evladının tarik-i sadakatten çıkarulub efkâr-ı muşırıraya sevk edilmekte oldukları*” bildirilmiştir. Bunun üzerine Sadaret, Dahiliye ve Hariciye Nezareti’ne bir yazı göndererek Ermeni çocuklarının misyoner okullarından alınarak kendi cemaat okullarına gönderilmesi konusunda velilerin bilgilendirilmesini istemiştir.³² Ermeni olaylarının nispeten durulduğu 1890’ların sonlarında bile Babıalî’nin şikâyetine ve aldığı kısmi önlemlere rağmen misyoner okullarının olumsuz çalışmalarının önü alınamamıştır. Zira misyonerler okullarının etkisi ve zararlı faaliyetlerinin sadece Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde değil, imparatorluğun bir çok yerinde cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Bulgaristan komiserliğinin Mabeyn-i Hümayun’a gönderdiği bir yazıya göre nasıl ki misyonerler ve onların okullarındaki öğretmenler Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Van gibi Doğu vilayetlerinde meydana gelen olayların müsebbipleri iseler, Suriyelileri ve Makedonyalıları da isyana teşvik eden onlardı.³³ Öyle ki, misyonerler fırsat buldukça yanlarında okullarda ve kiliselerde okutulmak üzere hazırlanan “*tehyic-i efkâr ile tervic ve teşvik-i ihtilali*

³⁰ BOA, BEO Sadaret Evrakı Mektubi Mühime Kalemi (A.MKT.MHM.), 749/5,16 Za.1310, s.6.

³¹ BOA, Y.PRK.DH., 8/6, 22 M. 1312.

³² BOA, A.MKT.MHM., 702/19, 23 N.1313, s.10-11.

³³ BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Müfettişlik ve Komiserlikler Tahriratı (Y.PRK.MK.), 9/49, 9 Ş. 1317.

mucib olan müzır” risaleler bulundurmaktan³⁴ ve okul duvarlarına “Ermenistan” haritası asmaktan bile geri durmamaktaydılar.³⁵

Görüldüğü gibi çocukluk ve gençlik yıllarını misyoner okullarında geçiren ve devletine karşı ayrımcı fikirlerle donatılan Osmanlı vatandaşları, temelde Osmanlı topraklarındaki büyük devletlerin emperyal çıkar ve tasarılarının oyuncağı idiler. Zühdü Paşa’nın Amerikan misyonerlerinin Fransız nüfuzuna karşı vermiş oldukları mücadeleye ilişkin yukarıdaki sözleri aslında oyunun bir parçasıydı. Gerçekte misyonerler, Arz-ı Mevud kabul edilen toprakları ulusal çıkarlar doğrultusunda sömürmüş ve söz konusu toprakların halklarını kullanmışlardır. Bu nedenle ilk Havariler’den günümüze kadar gelen süreçte tarihin hemen her döneminde önemli rol oynamış olan misyonerler, büyük güçlerin sömürge politikaları çerçevesinde desteklenerek finanse edilmiş ve kendi ulusal çıkarlarının ve emperyal yayılmalarının bir aracı olmuşlardır. Örneğin, misyonerliğin en parlak devrini yaşadığı 19. yüzyılın ortalarında İngiltere’de “*Biz Hindistan’a bu kadar misyoner, bu kadar para göndermek zorunda mıyız?*” şeklinde tartışmaların olduğu sırada misyonerliği savunanlar, “*Hindistan’da orduların, diplomatların yapamadıklarını bizim gönderdiğimiz misyonerler yapıyorlar*” diyebilmişlerdir.³⁶

Misyonerliğin ulaşmış olduğu gücün, aynı zamanda uluslar arası ilişkilerde, çıkarlarını temin etmek ve geliştirmek isteyen büyük devletler için önemli bir rekabet ve mücadele aracı haline geldiği de belirtilmelidir. Mesela; Katolikliğin liderliğini üstlenmiş olan Fransızların, Protestan misyonerlerin hamisi devletlere karşı verdiği mücadeleye ilişkin “Şark”ta görevli bir Fransız müfettişin şu kayıtları, bu bakımdan çalışmamıza konu olan 19. yüzyıldaki misyonerlik

³⁴ Örneğin Bitlisli Kiğman’dan ele geçirilen bir risale bu nitelikte idi. Yakalanan risalenin ilk defa 1880 yılında basıldığı ve daha sonra iki baskı daha yaptığı anlaşılmıştır. Bu durum Ermeni ve Protestan matbaasında basılan kitapların iyi denetlenmediği tartışmasını da beraberinde getirmiştir. Bakınız. BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı* (Y.PRK.ML.), 18/3.

³⁵ BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi* (DH.MKT.), 1509/67. Protestan okullarında ayrılıkçı fikirlerin işlendiği ve adı geçen okulların Ermeni olayları için hazırlayıcı bir rol üstlendiği konusunda ayrıca şu belgelere bakılabilir: BOA, Y.PRK.MF., 5/20, 2 R. 1325; BOA, A.MKT.MHM., 655/16, Ca.1313; *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi* (Y.PRK.MYD.), 13/31, 13 M. 1311; Y.PRK.BŞK., 34/28, 3 C. 1311 ; *Meclis-i Vükelâ Mazbataları* (MV), 4/71, 8 Za. 1302; 20/54, 6 N. 1304; ZB, 590/129, 1322; HR.SYS., 69/14, 30.09.1892. Amerikan Protestan okullarını Osmanlı Devleti için huzursuzluk kaynağı olarak gören bazı Almanlar, bu okulları “dinamit okulları” olarak adlandırmışlardır. Bir Alman kaynağında bu durum şöyle ifade edilmiştir: “*Amerikan ve İngiliz misyonerleri, Ermenistan’daki olaylarda asıl suçlulardır. Bazı Ermenileri dinamit kahramanları olarak şımarık bir şekilde yetiştiriyorlar.*” Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Devrinde Ermeni Olayları*, Ankara, 2000, s.106-107.

³⁶ Bayram Küçükoglu, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü-Bugünü-Yarını)*, 1. Baskı, İstanbul, 2003, s.30.

faaliyetlerinin mahiyetini gösterir gibidir: “Bir çok asırdan beri, birkaç büyük teşkilatımız rakipsiz olarak faaliyet göstermiş ise de sahneye faal, müstevli, sokulgan ve yapışkan Avusturya ve İngiliz Katolikleri ile Alman, İngiliz ve Amerika Protestanlarının da dahil olmasıyla durum değişmiştir.”³⁷ Nitekim; Fransız müfettişle aynı yüzyılda ve bölgede görev yapmış İngiliz misyoner Wheeler Ermenilerin idaresini “bugün ya da yarın” İngilizlerin üstleneceğini söylüyordu. Bunun “devletlerin kıskançlığına neden olacağı” şeklinde kendisine mukabele edilmesi üzerine de “Ermenilerin memleketi kendi kendilerine idare etmekten aciz olduklarını” ifade ediyordu.³⁸

Bu rekabet ve yarışın, Osmanlı penceresinden seyrini yine Zühtü Paşa’dan dinleyelim:

“Suret-i zahirîye göre teba’adan olan akvâm-ı mezîkure nasraniyet lafz-ı umûmîsi altında ictima’ ile Hristiyanlık mezheb ve mesleğinde bulunuyor ise de hakikat-ı halde öyle olmayub nasraniyet hükmüne mümkân bulunan mülel-i muhtelifenin her birisi kendi anasır-ı müferridini kuvvetlendirmek ve diğer anasır-ı gayrimüslime ve simâ ahâlî-i ecnebiyyeyi tervice hadim olacaklarını bildikleri cihetle Protestanlar ve Cizvitler ve emsâli ecnebler bu amâl-ı siyasiyenin husûlû için maddi ve manevî her türlü fedakârlık ibrazında dakika fev etmedikleri...”³⁹

Kısaca, kapitalizmin geliştiği, sanayi devrimiyle hammadde kaynaklarına ve yeni pazarlara daha fazla ihtiyaç duyulduğu bu dönemde kendi ülkelerinin himayesindeki misyoner örgütleri “dünyayı karış karış parsellemişlerdir.”⁴⁰

Türkiye’den ABD’ye Ermeni Göçlerinde Misyonerlerin Rolü

Amerika’da bir Ermeni nüfusunun varlığına 19. yüzyılın ilk yarısında rastlanır. Bu Ermeni nüfusu 1840’larda Amerikan misyonerleri tarafından papaz adayı olarak Amerikan teoloji yüksek okullarına gönderilen Ermeni öğrencileri idi.⁴¹ Bunların bir kısmı Amerika’da eğitim aldıktan sonra Türkiye’ye dönerek öğretmen, vaiz olarak görev yaptılar; bir kısmı da Amerika’da kalarak hayatlarını burada idame ettirdiler. Amerika’da kalan öğrenciler, daha sonra başta tacirler olmak üzere farklı amaçlarla Amerika’ya gelen Ermenilerin çekirdeğini oluşturacaklardır. Ermeni tacirleri ve hatta vasıfsız Ermenilerin Amerika’ya gidişinde de misyonerler büyük bir rol oynadılar. Zamanla ekonomik ve politik koşullar sonucunda imparatorluk içinde meydana gelen iç göç ve nüfus hareketliliği kolayca dış göçe dönüşmüştür.⁴² Gerek Amerika’da kalan

³⁷ Erdal Açıkse, “Osmanlı Devletindeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)”, Ed: Güler Eren, *Osmanlı-Siyaset*, C.2, *Yeni Türkiye Dergisi*, Ankara, 1999, s.192.

³⁸ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, C.2, İstanbul, 1959, s.91.

³⁹ BOA, Y.PRK.MF., 3/31, 1311, s.1/2-b-1/3-a.

⁴⁰ Uygur Kocabaşoğlu, “Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (Dünü-Bugünü-Yarını)*, 2. Baskı, Ankara, 1995, s.67.

⁴¹ Şimşir, “Ermeni Propagandasının...”, s.103.

⁴² Ahmet Akgündüz, “Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler (1783-1922)”, *Toplum ve*

Ermeniler; gerekse dönen Ermenilerin ortak özelliği ise Türk düşmanlığı yapmayı meslek edinmeleri olmuştur.⁴³ Bu mesleğin icrasını da elde ettikleri Amerikan pasaportları ve vatandaşlık haklarıyla güvence altına almışlardır.

Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni sorununu Amerikan ve Avrupa kamuoyuna aktarmakta büyük başarı kazanan Amerika'daki Ermeni lobisi, Türk aleyhtarlığını işleyen akla gelebilecek bütün yöntemleri uygulamaya koymuşlardır. Ermenilerin nihai hedefleri olan "Bağımsız Ermenistan"ı ve her yol mubah görülüyordu. Amerikan misyonerlerinin de desteğiyle mitingler yapılıyor, yardım organizasyonları düzenleniyor, Amerikan hükümetine ve yabancı devlet adamlarına mektuplar yazılıyor, devrimci komiteler teşkil ediliyor, Amerika'daki Müslümanlara ve Türk yanlısı olanlara karşı suikastlar düzenleniyor, kiliselerde vaazlar veriliyor, basında Anadolu'da Ermenileri ayaklanmaya teşvik eden ve Osmanlı devletini ağır bir şekilde suçlayan yazılar yazılıyordu. Hatta devrimci komiteler askeri taburlar oluşturarak talimler yaptırıyor, eylem için hazırladıkları üyelerini Türkiye'ye gönderiyorlardı. Buna dair Hınçak komitesinin yayın organı olan Haik gazetesinin editörü Chitzian, Boston'da yaptığı bir konuşmada devrimci eğitim alan genç Ermenileri Türkiye'de ayaklanma çıkarmak için hazırladıklarını açıkça ifade etmiştir.⁴⁴ Ermeni komitelerinin Osmanlı hükümetine karşı askeri taburlar oluşturmaları ve bu yönde talim yaptırılmaları, Osmanlı Washington elçisi Alexandre Mavroyeni Bey'in Amerikan Dışişleri nezdindeki şikâyet konularından biri olmuştur.⁴⁵ Bu şikâyete, Amerikan Dışişlerinin verdiği cevap ise, Amerika'nın vatandaşlarının

Bilim, sa.80, Bahar 1999, s.156. 1890'ların ortalarından sonra Türkiye'den Amerika'ya Ermeni göçlerinin hızlandığı görülür. 1895-1900 arasında resmi kayıtlara göre 9952 kişi Amerika'ya giriş yapmıştır. 1900-1914 arasında ise Amerika'ya göç eden Ermeni sayısı 40608'i bulmuştur. Kemal Çiçek, "Amerika'da Türk-Ermeni Çatışması ve Harry The Turk Cinayeti", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ömer Engin Lütem, C.5-6, s.20-21, Ankara, Kış 2005-İlkbahar 2006, s.68. Misyoner D.B. Eddy, sadece Sivas'tan Amerika'ya yılda 1000 Ermeninin göç ettiğini yazmaktadır. David Brewer Eddy, *What Next in Turkey-Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, Boston, 1913, s.96.

⁴³ Amerika'daki Ermenilerin hangi oranda Osmanlı devletine karşı bir düşmanca tutum içinde oldukları şeklinde bir soru akla gelebilir. Washington elçisi Mavroyeni'nin 3 Mart 1309 tarihli telgrafı sorunun cevabı için yeterince açıklayıcıdır. Mavroyeni Bey 1895 yılı itibarıyla Amerika'da 5000 Ermeni nüfusu bulunduğu, bunların büyük çoğunluğunun Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca bir tutum içinde olduğunu, ancak çok azanın devlete karşı iyi niyet ve sadakate sahip olduğunu yazmıştır. BOA, Y.PRK.E.Ş.A., 17/19, 3 N. 1310, s.1.

⁴⁴ Bilâl N. Şimşir (Ed.Par.), *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes (1894-1895)*, Vol. II, No:89, Mavroyeni'den Grasham'a, Ankara, 1989, s.156, 157. Hınçak komitesinin Haik gazetesi ilanlarıyla askeri talim ve silah temini için yaptığı girişimler, Osmanlı Devleti'nin New York konsolosu tarafından da Washington Osmanlı Büyükelçiliği'ne iletilmekteydi Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, Vol. II, No.431, Mavroyeni'den Grasham'a, s.561-563.

⁴⁵ Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, Vol. II, No:34, Mavroyeni'den Grasham'a, s.61

kontrol ve takip ettiği, dost bir devlete karşı düşmanca faaliyetleri önleme gücüne sahip bulunduğu idi.⁴⁶ Ancak, sorunun devam ettiği Mavroyeni Bey'in bu cevaptan yaklaşık bir ay sonra Amerikan Dışişleri Bakanı Grasham'a gönderdiği yazıdan anlaşılmaktadır. Zira; Grasham, Osmanlı elçisine cevabında ABD Dışişleri'nin bu konuda salahiyeti bulunmadığını, sorunun New York eyaleti sorumluluğu dahilinde olduğunu belirtmiştir.⁴⁷

Diğer taraftan; misyonerlerin de desteğiyle Amerikan vatandaşlığına kabul edilen Ermeniler, istedikleri gibi hareket etme hakkını kendinde görmüşlerdir. Amerikan vatandaşlığının Ermenilere vermiş olduğu dokunulmazlık güdüsü, Amerikan vatandaşlığına haiz bulunmadıkları halde Osmanlı Devleti'ndeki misyoner okul ve kiliselerinde görev yapan Ermeni öğretmen ve papazların Amerikan vatandaşlığı iddiasında bulunmasına bile yol açmıştır.⁴⁸ Amerikan vatandaşlığının vermiş olduğu psikolojiyle Amerikalı Ermeniler, Amerika'da Osmanlı Devleti aleyhinde propaganda eylemlerinde bulunmuş, bir yolunu bulup Türkiye'ye geldiklerinde Ermeniler arasında bir ayaklanma çıkarmak için ihtilalci faaliyetlerden geri durmamışlardır. Hınçak komitesinin faaliyetleri hakkında bilgi toplamak amacıyla gizli ajan olarak Osmanlı elçisi Mavroyeni'nin hizmetinde çalışan Bogigian adındaki bir Ermeni 10 Ocak 1894 tarihinde Amerikan Cumhurbaşkanı'na yazdığı bir mektupta şunları söylemiştir:

“Amerikan vatandaşlığına geçmiş bir Ermeni olarak.... Amerikan vatandaşlığına geçen Ermenilerin bir çoğunun karışıklık çıkarmak niyetiyle Türkiye'ye döndükler,Türk hükümetinin de bu kötü niyetlileri yakalamasının tabii olduğu pek doğrudur. Birkaç gün önce bana, Ekselanslarına hitaben yazılmış bir dilekçe gösterdiler ve diğer Ermenilerle birlikte bunu imzalamamı istediler. Okuduktan sonra mektubu imzalamayı reddettim, çünkü gördüm ki bunun içinde pek çok hata vardır. Benim Türkiye'de işlerim vardır. Ve yılda bir defa oraya

⁴⁶ Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, Vol. II, No:35, New York Başsavcısı'ndan Mavroyeni'ye, s.62.

⁴⁷ Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, Vol. II, No:53, Mavroyeni'den Grasham'a, s.92. Ermeni komitelerinin, özellikle de oldukça faal olan Hınçak komitesinin faaliyetlerinin Amerika'da geniş bir sahada icra edildiğini ve desteklendiğini de belirtmek gerekir. Örneğin; bu konuda The New York Herald gazetesinin 20 Ocak 1894 tarihli bir yazısı dikkat çekicidir. Gazete komitenin büyük kentlerde şubelerinin bulunduğunu, amacının Türk yönetiminden “Ermenistan”ı kurtarmak olduğunu, bunun için de ayaklanmalar çıkarmak ve Türk hükümetine karşı anarşik ve nihilist yöntemlerle savaşmak gibi yollara başvurduğunu belirttikten sonra şunları yazmıştır: “Her nerede bir ABD kolonisi varsa orada Hınçaklılar vardır ve New York'ta Hınçaklılar her 1000 Ermeni'den 400'ünü Hınçaklı yapmaya çalışıyorlar.” Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, Vol. II, No:138, Mavroyeni'den Grasham'a, s.214. Bu durum, Amerika'daki Ermeni komitelerinin ulaşmış olduğu gücü ve yürüttükleri Osmanlı aleyhtarlığının ulaşmış olduğu boyutu ortaya koyması açısından dikkate değerdir.

⁴⁸ Örneğin bu konuda 1323 (1905) yılında Ma'muratülaziz (Elazığ), Diyarbakır, Van ve Bitlis vilayetlerinden alınan cevaplar için bakınız: BOA, YPRK.UM., 77/29, 30 B. 1323.

gitmek durumundayım. On dört yıldır taşıdığım Amerikan pasaportuma her zaman (Türkiye’de) saygı gösterilmektedir ve gerektiğinde her zaman himaye görmekteyim. Ziyaret veya iş için Türkiye’ye dönen diğer Ermenilerde de durum aynıdır.”⁴⁹

13 Ocak 1895 tarihli The New York Herald gazetesinin bir yazısında da Ermeni devrimcilerin Amerikan vatandaşlığını kötüye kullandıklarını, devrimci hareketlerle ilgisi olanların bile Amerikan koruması istemek gibi bir “küstahlığın” içinde bulunduklarını belirtmiş ve şunları eklemiştir:

“Güvenilir kaynaklara göre devrimci komitelerin Amerikan sempatisini alarak bütün Asya Türkiye’sinde karışıklıklar çıkarmak ve Türkiye’ye karşı ABD’yi dostça olmayan hareketlere çekmek istediklerini ortaya koyuyor. Devrimciler Amerikan Pasaportları ile buraya (Türkiye’ye) geliyorlar ve genel olarak onlara ileriki şeytani amaçları için geniş araçlar sağlanmış oluyorlar. Bu amaç her gün giderek açığa çıkmaktadır ve büyük tedbirler düşünmeyen Amerikan yetkilileri halihazırda ülkeyi çok ciddi sıkıntılara atabilirler.”⁵⁰

ABD’ye gelenler tarafından Amerikan vatandaşlığının kötüye kullanılması 1890’lı yıllarda Osmanlı Devleti ile Amerika arasındaki önemli diplomasi konularından biri olmuştur. Mavroyeni Bey’in ABD Dışişleri Bakanı Gresham’a gönderdiği pek çok yazıda Ermenilerin Amerikan vatandaşlığı almaktaki gerçek amacının Türkiye’ye döndüklerinde ihtilalci düşüncelerini yaymak ve bunu basın yoluyla işlemek olduğunu belirtilmiştir.⁵¹ Mavroyeni Bey 22 Ekim 1894’te Gresham’a iki ülke arasında dostane ilişkilerin devamı için konunun önemine vurgu yapıyor ve görüşlerine dayanak yaptığı İstanbul’daki Amerikan elçisi Terrell’in raporuna dikkat çekiyor. Söz konusu raporda Terrell vatandaşlık almak için Türkiye’den Amerika’ya giden Ermenilerin Amerikan vatandaşlığını aldıktan sonra hemen geri döndüklerini, Avrupa’dan Amerika’ya vatandaşlık için gidenlerin iyi niyetle Amerikan vatandaşlığını almaya çalıştıklarını ancak Asya’dan gidenlerde nadiren böyle bir iyi niyetin bulunduğunu söyler. Mavroyeni vatandaşlık sorununun çözümü için de İngiltere modeli bir pasaport sistemini önerir ve hiç olmazsa Türkiye’ye dönen Ermenilerin Osmanlı kanunlarına uyması için pasaportlara şerh düşülmesini ister. Böyle bir çözüm ile de artık “*Ermeni devrimcilerin devrimci amaçları için Amerikan vatandaşlığı alma yoluna gitmeyeceklerine*” inanıyordu.⁵² Ancak Osmanlı elçisi bu tür diplomatik

⁴⁹ Bilâl N. Şimşir, “Washington’da Osmanlı Elçisi Alexandre Mayroyeni Bey ve Ermeni Gâilesi”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ömer Engin Lütem, C.1, No:4, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, s.11.

⁵⁰ Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, Vol. II, No:398, Mavroyeni’den Said Paşa’ya, s.531-534.

⁵¹ Örneğin Bakınız: Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, Vol. II, No:274, Mavroyeni’den Grasham’a, s.365-367; No: 105, s.185-187; No:137, s.210-213.

⁵² Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, Vol. II, No:137, Mavroyeni’den Grasham’a, s.210-213.

girişimlerden somut bir sonuç alamayacağını çok geçmeden görmüştür.⁵³ Bunun üzerine Osmanlı hükümeti kendince tedbirler almış ve Amerikan vatandaşlığına geçip daha sonra Türkiye'ye gelerek suç işleyenleri tutuklama yoluna gitmiştir. Tutuklama olayları Türk aleyhtar gazetelerin ve Amerikan misyonerlerinin Osmanlı hükümetini suçlamak için kaçırmadıkları bir konu olmuştur. Gresham'ın bu husustaki itirazı üzerine de Osmanlı Dışişleri'nden, Osmanlı hükümetinin ABD'nin çıkarlarına ve onuruna karşı her hangi bir tavrının bulunmadığı, Ermeni devrimcilerinin hangi ülkeden gelip gelmediklerine bakarak muamele yapamayacağı ve sadece suçlu olanlara karşı tedbirlerin alındığı cevabı verilmiştir.⁵⁴

Misyonerlerin kanatları altında Amerika'daki eğitimini tamamladıktan sonra Türkiye'ye dönen Ermeni papaz ve öğretmenlere bakıldığında ise, bunların pek çoğu Ermeni komitelerine sempati duymakta veya bu komitelerin bizzat üyesi konumunda idiler. Bunlar genel olarak yöntemleri itibarıyla komitecilerden ayrılıyor iseler de Osmanlı aleyhtarlığı ve Ermeniler üzerindeki ayrılıkçı etkileri itibarıyla örtüşmekte idiler. Bu Amerika görmüş Ermeniler, öğrendikleriyle ırktaşlarına bir "Ermenilik" ve bağımsızlık fikirlerini işliyor, onlara toz pembe bir dünya resmediyorlardı. Bu resmin tuvalini de Avrupalı devletlerin kendilerine vereceğini söylüyorlardı. Kısaca Amerikan misyonerlerinin ön ayak olduğu Ermeni göçleri Ermenileri Amerikan ve batı toplumuna açmış; onların Osmanlı Devleti'nden ayrılmaları için fikri ve eylemsel alt yapıyı hazırlamıştır. Yukarıda sözü edilen Potiyat, Amerika'dan dönen öğrencilerin Ermeni ulusçuluğundaki yerini şöyle izah eder:

"Bunlar Amerika'nın serbestiyet usûlü üzerine idaresine vukûf peyda ederek 'avdet eden bir talebe, hükümet-i müstakilelerde cari olan usul-ı idareye itiraz edüb hükümetten memnun olmayan Protestanlara mülhak olmaktadır.'" ⁵⁵

Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Ayaklanmalarına Etkileri

Görüldüğü gibi denetimden uzak bütün Ermenileri Protestanlaştırmak aşkıyla faaliyet gösteren Amerikan misyoner okulları, Ermeni toplumuna mensup oldukları devletten ayrılmak için liberal fikirler enjekte etmekte, tebaa arasında emniyetsizlik ve düşmanlık hislerini körüklemekteydi. Diğer taraftan misyonerler ihtiyaç duydukları kadroları bu okullarda hazırlıyor; mezun öğrencilerini öğretmen, vaiz, sağlık memuru vs. olarak en ücra köylere kadar görevlendiriyorlardı. Yani misyonerler kurmuş oldukları çarkı, eğitmiş oldukları Ermeni gençleriyle çeviriyorlardı. Misyonerlerin bu çarkı çevirmede yerli halka

⁵³ Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, Vol. II, No:148, Mavroyeni'den Grasham'a, s.228-230.

⁵⁴ Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, Vol. II, No:78, Mavroyeni'den Grasham'a, s.137-138. Aynı içerikte: Şimşir, *Documents Diplomatiques...*, Vol. II, No:50, Mavroyeni'den Grasham'a, s.87-89.

⁵⁵ BOA, Y.PRK.TKM. 36/27, 24 Ca. 1313, s.7A.

vermiş oldukları önem ve kazanmış oldukları başarıyı misyoner D.B. Eddy'nin kayıtlarında görmek mümkündür. Eddy, 1913 yılında kaleme aldığı *What Next in Turkey* adlı kitabında “*misyonerlerin mezunlarını kendi toplumuna aldıkları değerleri işlemesi için önemli bir güvence olarak gördüklerini*”, bu amaçla 1880 yılından beri mezun ettikleri 600 öğrencinin topluma liderlik yapacak pozisyonunda olduğunu ve bunlardan bazılarının kolejlerde profesörlük görevinde bulunduğunu yazmıştır.⁵⁶ Bu konuda Merzifon'da 27 yıl görev yapmış olan G.E. White ise şunları söylemiştir:

“Bu genç mezunların Küçük Asya'da, yerleşik Hristiyanların arasında, şehirlerde, köylerde; vaiz, hoca ve dini liderler olarak çalışmaları arzulanıyordu. Onların zamanı ve kuşağı için oldukça yararlı oldular. Bu gençler yaşadıkları ve faaliyet gösterdikleri yerlerdeki insanları harekete geçiren, uyandıran hafif bir melteme benziyorlardı...Kolejin 10 yılının sonunda mezunların yarısı gençlere İncil'den vaazlar veriyor, eğitiyorlardı. Öğrenip sahip olduklarını evlerine götürmek ve kendi insanların alın yazılarını şekillendirmekte yardımcı olmak istiyorlardı. Ve bizim bölgedeki milletlerden hocalarımız, Amerika ile Anadolu arasındaki mümkün olan en iyi araçlardı.”⁵⁷

Kısaca, Misyonerlerin koruması ve maaşıyla görevlerini ifa eden bu Ermeni gençleri, zamanla misyoner kuruluşlarında önemli bir sayıya ulaşmış ve bu kuruluşların söz sahibi elemanları olmuşlardır.⁵⁸

Ermeni Protestan öğretmen ve vaizleri, misyonerlerle birlikte kapalı kapılar ardında yetiştirdikleri yeni nesil Ermeniler bir yana, kiliselerinde veya başka mekânlarda kışkırtıcı vaazlar veriyor, misyonerlerden aldıkları çeşitli zararlı

⁵⁶ Eddy, *a.g.e.*, s.117, 140-141.

⁵⁷ George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları*, Ter: Cem Tânk Yüksel, İstanbul, 1995, s.121.

⁵⁸ Buna örnek olarak American Board'un kayıtlarından hareketle 1831-1856 tarihleri arasında Batı Misyonu'nda görev yapan Yerli (Ermeni) ve Amerikan misyoner, vaiz, rahip, öğretmen ve diğer çalışanların sayısını mukayese etmek yararlı olacaktır. (Bakınız: *ABC FM Project, Western Turkey Mission-ABC 16.9.3- Reel:596*)

	Yıl	Misyonlardaki Amerikalı Çalışanlar	Misyonlardaki Yerli Çalışanlar
İstanbul	1831	22	33
İzmir	1834	7	23
Trabzon	1835	2	14
Bursa	1848	6	22
Sivas	1852	5	35
Merzifon	1852	11	49
Kayseri	1854	5	78
İzmit	1856	5	29
TOPLAM		63	283

yayınları Ermeniler arasında dağıtıyor, onlara Bulgaristan örneğini sunarak büyük devletlerin arkalarında oldukları güvencesi vererek ayaklanmaya telkin ediyorlardı. Hatta; bazen Ermeni komitelerinden birinin üyesi ya da komitecilerle işbirliği içinde ayaklanmaların organizatörleri olup çıkıyorlardı. Osmanlı yöneticilerinin bazen suçüstü yakaladığı Protestan misyonerlerinin ve müritlerinin bu tür faaliyetlerinin 1890'larda yoğunlaşan Ermeni ayaklanmalarını hazırlayıcı ve organize edici bir rol oynadığı görülmektedir. Osmanlı belgelerinde imparatorluğun hemen her yerinde cereyan ettiği anlaşılan bu yıkıcı faaliyetlere bazı örnekler vermek yerinde olacaktır.

Kemah'ta Protestan mektebi muallimliğine gitmekte iken şüpheli hallerinden dolayı aranan ve üzerlerinde “muzırr” evrak bulunan Sinbad ve hocası Abraham kendilerinin de itirafı üzerine Ermenileri tahrik etmeye çalışmışlardır.⁵⁹ Merzifon Protestan okullardan birinde öğretmen olan Artin adındaki birinde “evrak-ı muzırır” ele geçirilmiş, ancak bu kişiye İngiltere himayesinde bulunmasından dolayı ihtiyatla muamele edilmiştir.⁶⁰ Protestan misyonerleri İstanbul'da Fincancılar Yokuşu'nda bulunan bir Ermeni matbaasında İslamiyet aleyhinde bastıkları çeşitli dillerde yazılmış zararlı kitapları imparatorluğun her tarafına gönderdiklerinden Encümeni-i Teftiş ve Muayene azalığına Mahmud Bey tayin edilmiştir.⁶¹ Kırşehir sancağında Ermenice Lalahiye adında bir Protestan şirket imzasıyla gece şehrin bazı yerlerine asılan bildiride Osmanlı hükümeti eleştirilip, “*Hristiyanlığın artık uyanmış olduğu*” uyarısı yapılmıştır.⁶² Yıldız Baş Kitabet Dairesi'nden çıkan bir yazıda Protestan misyonerlerin sadece “evrak-ı muzırır” değil, aynı zamanda silah da dağıttıkları belirtilmiş, bunun önlenmesi için Dahiliye Müsteşarının başkanlık ettiği komisyonun gerekli tedbirler alması istenmiştir.⁶³ Ankara valisinin Yozgat'tan aldığı bir telgrafta misyonerlerin, çocuklarını aldıkları Ermeni velilere parasal yardım yapmakla beraber, onlara hürriyet ve bağımsızlıklarının ancak yabancı bir devletin himayesinde gerçekleşebileceği telkinatında bulundukları, Protestan olmayan pek çok Ermeni'nin dahi Protestan papazların vaazlarına kanmış oldukları bildirilmiştir.⁶⁴ Yine Ankara valisi tarafından aynı tarihlerde Yozgat'ta Protestan vaizi Kunduracıyan'ın

⁵⁹ BOA, Y.PRK.AZJ., 15/50, 6 L. 1306, s.3.

⁶⁰ BOA, Y.PRK.DH., 5/15, 12 C. 1309.

⁶¹ BOA, Y.PRK. AZJ., 21/53, 17 Ş. 1309.

⁶² BOA, Y.Mtv., 77/81.

⁶³ BOA, *İrade Hususi (İ.Hus.)*, 8/1310 B-36, 11 B. 1310, (19.01.1893). Misyonerlerin Ermeni asilere silah ithal etmeleri Halep valisinin bir şikâyetine de neden olmuştur. Vali şikâyetinde misyonerlerin bu tavrının Müslümanlar arasında bir fanatizmi doğurabileceği ihtimali üzerinde de durmuştur. BOA, HR.SYŞ., 30/26, 03.04.1895. Misyonerlerin silah ithaline dair ayrıca bakınız: E. Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, (Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkitabet Dairesi 5570), İstanbul, 1963, s.146; İlknur Polat, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, *Belleten*, C.LII, s.203, Ankara, 1988, s.631.

⁶⁴ BOA, Y.PRK.UM., 29/58, 25 Ra 1311, (05.01.1893).

“şurada burada”, kilisede “*korkmayın dininize zaaflı getirmeyin ilerisi Ermeniler için güzel olur*” şeklinde Ermenileri devlete karşı tahrik edici konuşmaları ile ilgili olarak tahkikatın yürütüldüğü bir sırada sadarete, bütünüyle Protestan misyonerlerinin “*telkinât-ı mezhebe münhasır kalmayub maksatları Huristiyan teba‘a-ı mülûkâne beyninde tefrika ve iğtişâsât istihasal eylemekten ibaret olduğu ve bu misyonerler canibinden bir takım Ermeniler Protestan vaizi namı takılıp mahzen ifsâd-ı ahlak zımnında ettikleri karyelere hodbehod isbal ve teba‘a-ı hazret-i mülûkânı teshil ve ihlal eyledikleri*” bilgisi verilmiştir.⁶⁵ Ma’muratülaziz valisi, 16 Teşrin-i Sani 1311 tarihli telgrafında vilayette Ermenilere “*daimî’z-zaman tekinat-ı müfsidetkâned bulunan ve ibdas-ı gavâ‘ile akt ittihaz edenlerin*” 30-40 seneden beri vilayette oturan Amerikan misyonerlerinden Barnakud (?) ve eşinin olduğunu yazmış ve Ermenilerin “*şimdiye kadar*” her ne yapmış iseler misyonerlerin onayı ve himayesinde yapmış olduklarını eklemiştir.⁶⁶ Yine Ma’muatülaziz vilayetinın Çarsancak kazasının Hareseyk köyünde Protestan okulu vaizi Mesihoglu Karabet’in üzerinde benzer bir evrak yakalanmıştır. Karabet ifadesinde açıkça kendisindeki evrakı Amerikan misyonerlerinde gördüğü gazetelerden istinsah etmiş olduğunu itiraf etmiştir.⁶⁷ 1895 yılındaki Ermeni olayları sırasında Mardin Protestan mektebi öğretmeni “*Ermenistan’ın artık teşekkül etmiş olduğunu ilan eden*” bir “*varaka-i muzırra*” neşretmesi üzerine sevk edildiği mahkemede suçu kanıtlanmış ve kendisine yardımcı olan iki arkadaşı ile birlikte 5’er yıl hapis cezasına çarptırılmışlardır.⁶⁸ Van’daki Ermeni olayları ile ilgili olarak ve Bitlis Ma’muratülaziz, Urfa ve Mardin’den alınan telgraflara göre ortaya çıkan durum Mart 1896’da şöyle ifade edilmiştir:

“Gaile-i mündefi‘anın esbâb-ı zuhur ve devamı hakkında icra olunan tettebbü‘ât ve istidla‘ât-ı resmîye ve hakikiye delalet eylediği vechle Ermeni fesâdının tehaddüs ve takviyesince İngiltere ve Amerika misyonerlerinin medhâl-ı küllisi müsbet ve muhakkak olub bunların teşvik-i ezhân ve ilkâ-yı galeyân yolunda isti‘mal eyledikleri desâyis ve mefâsid ve Amerika ve İngiltere’de bulunan erbâb-ı fesâd ile daire-i iğtişâs dahilinde alet-i şuriş oldukları”, bu nedenle “dahil-i memâlik-i şahanede seyahat ve ikâmetleri esasen insaniyete ve edyâna ve mezâhib-i gayri İslamiyye’ye hıdmet gibi suret-i zahire tahtında maksad-ı siyasiyeye müte‘allık harekât-ı müfsidetkârânenen hali olmadığı bayağı rütbe-i sübut ve tahkikâtta” olmuştur.⁶⁹

Van ve Bitlis’te Müslümanları kıtale girişen Ermeni asiler üzerinde bulunan bir takım evrakın misyonerler tarafından verilmiş olduğu anlaşılmıştır.⁷⁰ Dahiliye Nezareti’nin 15 Nisan 1314 tarihli tahriratına göre Maraş ve Zeytun bölgesindeki Amerikan misyonerleri “*i‘anât-ı nakdiye ve mevâ‘id-i fesâdiye zarfıyla mezheb ve millet ve politikalarının tervicine çalışmaktan bir dakika durmaksızın*”

⁶⁵ BOA, A.MKT.MHM., 695/13, 15 L. 1311 (22.04.1894), s.9 vd.

⁶⁶ BOA, A.MKT.MHM., 657/45, 12 C. 1313, (29.11.1895), s.2.

⁶⁷ BOA, A.MKT.MHM., 658/14, 19 Ş. 1313, (03.02.1896)

⁶⁸ BOA, A.MKT.MHM., 637/23.

⁶⁹ BOA, A.MKT.MHM., 694/6, 9 L. 1313, (23.03.1896), s.1.

⁷⁰ BOA, A.MKT.MHM., 667/11, 1 M. 1313, (12.06.1896).

Ermenileri ayırt etmeden onların bulunduğu yerleri gezerek “ilka-yı fesâd”dan geri kalmamışlardır.⁷¹ Erzurum’daki Amerikan misyonierlerinin asayışı bozucu ve Osmanlı aleyhtarı tutumları Babıali tarafından İstanbul’daki Amerikan elçisine iletilmiş, Erzurum’daki görevine yeni atanan Amerikan konsolosunun misyonierler nezdinde girişimde bulunması rica edilmiştir.⁷² Birecik Protestan murahhası ve vekile Manok Nikogasyan’ın evinde yapılan aramada elde edilen 4 “muzırr” mektuptan birinde Ermenilerin birleşmeleri ve asker yazılarak silaha sarılmaları emredilmiştir.⁷³ Dahiliye Nezareti 13 Şevval 1320 tarihinde Protestan Corj Şişmanyen’in cemaatine vaaz vermek bahanesiyle halkı tahrik edici faaliyetlerde bulunduğu, buna izin verilmemesi emredilmiştir.⁷⁴ İskenderun’un oldukça aktif Protestan vaizlerinden olan Aşciyan Mosis adına ABD’den gelen pek çok “muzırr” kitap ve risaleye el konulmuştur.⁷⁵ Amerikan misyonierleri İstanbul ve memleketin diğer bölgelerinde ülkenin durumu ve siyasi cereyanlar hakkında casusluk faaliyetlerinde de bulunmuşlardır.⁷⁶ Bu nedenle “*Memâlik-i şahanede mukim Amerikan misyonierler ihtiyar-ı sükut ettikleri taktirde Ermeniler lehindeki tabrikâtın şimdikiine nisbeten pek ziyade hesb-i hisfet edeceği fikrini daimen tervic ve iltizam eylemiş*” idi.⁷⁷ Misyonierlerin ya da eğittikleri Protestan öğretmen ve papazların komiteciler ile ilgisi de Osmanlı kurumları arasında bazı yazışmalara konu olmuştur. Gerek Osmanlı Devletinde gerekse Amerika ve İngiltere’de bazen Ermeni komitelerinin bir üyesi olarak faaliyet gösteren Protestan Misyonier, öğretmen ve papazlarının çoğu zaman komitecilerle işbirliği içinde oldukları görülmüştür.⁷⁸ Bir Osmanlı belgesinde bu işbirliğinden

⁷¹ BOA, HR.SYS., 54/4, 13.08.1896, s.6.

⁷² BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.), 25/51, 12 Z.1315, (03.05.1898).

⁷³ BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 151/110, 27 M.1317, (06.06.1899), s.1.

⁷⁴ BOA, Y.Mtv., 238/75, 13 İ. 1320, (12.01.1903).

⁷⁵ BOA, ZB., 426/93, 1322 (1904/1905).

⁷⁶ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 5. Şube Müdüriyeti (DH.EUM.5.Şb.), 30/1, 1 M. 1335, (29.10.1916), s.2.

⁷⁷ BOA, HR.SYS., 1858/3, 27.11.1895, s.1.

⁷⁸ Amerikan mekteplerinde Ermeni komitesi üyelerinin bulunduğu dair bilgiler bazen Amerikalıların kendi yazışmalarında da görülmüştür. Örneğin; 27 Şubat 1308 tarihinde Sivas Amerikan konsolos vekili, Merzifon’daki Amerikan konsolosuna göndermiş olduğu gizli mektupta Gümrük köyü Protestan vaizi Mardiberus Gablustıyan’ın Ermeni ihtilal komitesi üyesi olduğunu yazdıktan sonra Osmanlı Devleti ile ABD ile olan iyi ilişkilerin devamı için misyonierlerin asi Ermenileri himaye etmemesini, aksi durumda “yarım asırlık emeğin zayı olacağı” uyarısında bulunmuştur. BOA, Y.PRK.UM., 26/68, 26 Ş. 1310, (15.03.1893). Misyonierlerin Amerika’da da Osmanlı Devleti’ne karşı el ele verdikleri görülür. Misyonierlerle komitecilerin dayanışma ve işbirliğinin Kiliselerdeki konuşmalardan, mitinglere, yardım organizasyonlarından Osmanlı hükümetini ve İslamiyet’i karalayan ve “müdahale” için devlet adamları nezdindeki girişimlere kadar geniş bir sahaya yayıldığı görülür. Aşağıda bu konuya dair geniş bilgi verileceğinden şimdilik bu genel değerlendirme ile yetineceğiz. Ancak bu noktada şu hususu gözden

misyonerlerin dini ve siyasi önemli yararlar sağlama beklentisi içinde olduklarına dikkat çekilmiştir. Söz konusu belgede misyonerlerin Ermenileri Protestanlığa çekmek yolunda komitecilerden hayli yüz bularak “entrikalarını” artırdıkları ifade edildikten sonra şunlar denilmiştir:

“Protestanlıkta menfa‘at-ı siyasiye olduğunu halka ve alakadar olan Ermeni papazlarına bi’t-tefhim ikna edercesine bir çok evrâk-ı müfside tanzim ettirüb mehâfil-i mezhebiyyeye dağıtmakta oldukları ve Ermeni Patrikhanesi’ne dahi bir nüshası vürûd ettiği ve komiteler azalarını teşkil eden genç Ermeniler haşarâtı hiçbir mezheble mükellef olmadıklarından mekâsid-i fasidelerine nâ‘iliyet için tebdil-i mezhebe dahi hazır oldukları inkâr olunmağın...”⁷⁹

Misyonerlerin yukarıdaki ayrılıkçı ve yıkıcı faaliyetlerine onlarca farklı örnekleri ekleyebiliriz. Görünen o ki, misyonerler ekonomik ve siyasi güçlerini

uzak tutmamak gerekir ki, Protestan ruhban sınıfı ile Ermeni komitecilerini her zaman iki ayrı taraf değil, bazen belki de çoğu zaman Protestan misyoner ya da din adamları komitelerin yönetiminde bulunan ortak bir cephe oluşturmuşlardır. Örneğin; Osmanlı devletinin Hınçak komitesi hakkında bilgi toplamak için tuttuğu Pinkerton’s National Detective Agency’nin 25 Ocak 1895-2 Şubat 1896 arasında gönderdiği raporlarda Worcester’deki Hınçak komitesinin üyelerinden K.G. Kamaliyan ile M.S.T. Hagigian’ın Congregationalist Protestan Church’e, Chitjian’ın Bostan Ermeni Protestan kilisesine mensup olduklarını, komitenin toplantılarını bazen Curtis Hall’deki YMCA’nın binasında yaptıkları kaydedilmiştir. 28 Ocak tarihli raporda komitenin ileri gelenlerinin adı ve mesleğinin verildiği 8 kişiden 4’ünün papaz ve vaiz olması ayrıca dikkate değerdir. Söz konusu raporlar için bakınız: BOA, HR.SYS., 2739/22, 14.01.1895, s.13-34. Komitecilerle Protestan misyoneri ve kurumları ile ilgisi konusunda ayrıca bakınız: BOA, HR. SYS., 2737/30, 14.04.1894; BOA, A.MKT.MHM., 655/16, 16 Ca. 1313; White, a.g.e., s.73, 74.

⁷⁹ BOA, Y.PRK.AZJ., 26/80, 29 Z. 1310, (13.07.1893). Amerikan misyonerlerinin komitecilerle olan bağlantıları konusunda misyoner G. White’ın şu yorumu hayli düşündürücüdür: “Misyonerler iki ateş arasındadır. Eğer onlar (Ermeni) devrimcilerinin tarafında yer alırlarsa, yetkililer misyonerlere ‘sizi ihanet ediyorsunuz. Defolun veya sizi ve bütün binalarımızı yakacağız’ demektedirler. Eğer misyonerler hükümetin yanında yer alsalar, bu defa devrimciler ‘sizi Ermeniler için misyonerler olarak burada bulunamazsınız. (Böyle yaparsanız) sizi mahvederiz’ şeklinde tehditte bulunmaktadır. Bu yüzden misyonerler sürekli tehlike altındadırlar.” Misyonerler suçlamalar karşısında bile bazen bunu tümüyle inkar yoluna gitmemiş, herkesin makul görebileceği açıklamalar yapmayı tercih etmişlerdir. White’ın bu sözleri bile misyonerlerin komitecilerle ilişkilerini reddetmediği gibi Emeni komiteciliğinin Osmanlı kentlerinde ulaştığı gücü de ortaya koymaktadır. White bu sözlerini Osmanlı yanlısı Garabet Ağa’nın Ermeni komitecileri tarafından öldürülmesi sonrasında söylemişti. Söz konusu süikast nedeniyle söylemiş olduğu şu sözler ise Ermeni ayaklanmalarının mahiyetinin ortaya konulması noktasında dikkate değerdir: “Ermenistan’da iki çeşit Ermeni vardır. Bunlardan bir kısmı ‘Türk hükümetine sadık kalmalyız. Biz devrimi başaramayız. Çok az sayıdayız’ demektedirler. Diğerleri ise ‘Türk hükümetini yıkana kadar suikastlar yapacak ve ayaklanacağız. Bu devrimciler devrime destek vermeyen kardeşlerini (Ermenileri) ve misyonerleri öldürmeye hazır.’ BOA, HR.SYS., 64/25, 20.08.1895, s.5.

kullanarak Ermenileri himaye etmiş, onlara Osmanlı devletine karşı ayaklanmaları için uygun bir alt yapı hazırlamış, ayaklandıkları sırada da maddi ve manevi yardımlarını esirgememişlerdir. Bazen Ermeni komitecileri ile işbirliği içinde icra edilen faaliyetler, Ermenilere tıpkı Bulgaristan'da olduğu gibi misyonerlerin aracılığı ve büyük devletlerin desteğiyle Bağımsız Ermenistan'a ulaşacakları güvenini telkin etmiştir. Misyoner White bile Merzifon'da Ermeni olayları sırasında Ermeniler arasında Avrupalı devletlerden müdahale için gizli bir ümit, hatta inancın var olduğunu gözlemlemiştir.⁸⁰ Yine İstanbul'daki Board misyonerlerinden G.Washburn, Berlin Kongresi'nden sonra İngiltere'nin çabasının Ermenileri bir otonom Ermeni vilayeti kurmak yönünde cesaretlendirdiği, bu nedenle İngiltere'ye sempatiyle baktıklarını yazmıştır.⁸¹ Hatta; Ermeni olaylarının tanıklarından biri olan Yüzbaşı C.B. Norman'ın yazdıklarına bakılırsa, hemen hemen bütün Osmanlı kent ve köylerine dağılan Ermeni komitecileri, Ermeni halkına kendilerinin “*Türk hakimiyetini devirmek amacıyla Avrupa devletleri tarafından gönderilmiş olduklarını söyleyerek güven veriyorlardı.*”⁸²

Bu meyanda misyonerlerin eseri olarak gördükleri Bulgaristan örneği de hâlâ zihinlerdeki tazeliğini korumaktaydı. Misyonerlerin Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasındaki başarılarını ve Ermenileri de başarıya ulaştıracak güveni telkin ettiklerini kendi yayınlarından öğreniyoruz. Örneğin, Boston Herald gazetesinde çıkan Atciyan adındaki bir Ermeni mektubunda Robert koleji müdürü C. Hamlin'in “*Ermeni davasına müsa'îd olan şimdiki meslek-i hareketine asla ıstıbaba haml bırakmayacak bir takım elfâz ve ta'birâtı havi ahiren Amerika Ermenilerine mektuplar göndermiş olduğunu*”, birkaç sene önce de Amberisat şehrinde yapılan bir toplantıda “*Robert Koleji mektebini Bulgar memleketinin serbestiyet ve istiklalini te'min etmiş olan hareket-i ihtilaliyede gereği gibi şîmedhal bulunmuş oldukları sâmî'iyâne gayet müftechirâne beyan etmiş olduğunu*”⁸³ yazmıştır. Yarı resmi bir gazete hüviyetine sahip olan New York Tribune gazetesine bakılırsa Bulgaristan'ın bağımsızlığı sadece Robert Koleji'nin değil, aynı zamanda Üsküdar'daki misyoner kız okulunun da eseri idi.⁸⁴ Kısaca Bulgaristan'ın bağımsızlığını Robert kolejinin temin ettiği Amerika da dahil herkesin malumu olmuştu. Bununla beraber Protestan ruhban sınıfı yaptıkları neşriyatla Ermenilerin “Ermenistan” beklentisini sürekli canlı tutmuş, vermiş oldukları yardım ölçüsünde de kendilerine olan inancı pekiştirmişlerdir. Osmanlı

⁸⁰ White, *a.g.e.*, s.153.

⁸¹ George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Boston and New York, 1909, s.200.

⁸² C.B. Norman, *The Armenians Unmasked (Ermenilerin Maskesi Düşüyor)*, Yay.Haz. Yavuz Ercan, Ankara, 1993, s.12-13.

⁸³ BOA, HR.SYŞ., 2854/41, 31.12.1894, s.3-4. Daha sonra C Hamlin Osmanlı elçisinin konuşma ile ilgili görüşünün sorulduğu sırada bile konuşmasını tekzip etmemiştir. Agb., s.4.

⁸⁴ BOA, Y.PRK.DH., 10/58, 29 Z. 1315, (20.05.1898), s.1-2. Amerika'da bile hemen herkes Bulgaristan'ın bağımsızlığını Robert Koleji'nin temin ettiğine inanmaktaydı. BOA, Y.PRK.DH., 10/58, 29 Z. 1315, (20.05.1898), s.1-2.

belgelerinde sıkça gördüğümüz bu duruma bir örnek olarak yukarıda adı geçen Protestan vaiz Karekin Kunduracıyan'ın bir vaazında sarf ettiği şu sözlerle yer vermek yeterli olacaktır. “*Korkmayın bizim hamilerimiz vardır. Sizin bu vuku'atlarımızın İngiltere'ye aks etmesinden İngilizler karışmıştır. Yakında me'mur-ı mahsûsî gelecektir. Efkâr ve amâliniize devamdan geri durmayınız. Ne korkuyorsunuz ki, sizin için daha bir şey olmadı. Bulgaristan mes'elesini unutup durmuyorsunuz. Herifler bu kadar kan döktükten sonra na'il-i amâl oldular. Sizin dahi bunların eserine tabi'iyetle cesur olunuz.*”⁸⁵ Bir başka Protestan rahip Misak ise “*Avrupa'nın rey'ini okşayıp, millet için de intikam almak*” gerektiğini söylüyordu.⁸⁶ Ermenilerde Bulgaristan gibi bağımsız olmak fikrini işleyen bir başka önemli araç ise Amerika ve Avrupa'daki Ermeni gazeteleri olmuştur. Osmanlı elçisi Mavroyeni'nin bildirdiğine göre Ermeni gazetelerinin asıl amacının, gerçek dışı haberlerle Ermenileri tahrik ederek ve Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakarak “*Bulgarların nail olduğu idâre-i muhtariye nail oldukları zân ve kemanında bulunmak gibi bir belâhet ve hamâkat tesirâtı tahtında bulunmak.*”⁸⁷

Protestan ruhbanının mensup oldukları devletlerin de etkisini kullanarak gizli ya da açık bir şekilde Ermenilere nüfuz etmek için icra etmiş oldukları faaliyetler, Osmanlı devlet adamlarının ülkelerinin selameti için çözmek zorunda oldukları Ermeni sorununu daha fazla içinden çıkılmaz hale getiriyordu. Osmanlı hükümeti biliyordu ki, suyun başı tutulmadan musibetten kurtulmak mümkün değildi. Keza, Osmanlı hükümetinin misyonerlerin menfi faaliyetlerini önlemek için aldığı her tedbir Amerika ve Avrupa'da misyonerlerce işlenen Osmanlı aleyhtarlığına yeni bir malzeme olmuştur. Aynı zamanda Osmanlı Devleti üzerinde kurulan baskı, Osmanlı hükümetinin yaptığı yasal düzenlemeleri kağıt üzerinde bırakmış ve hatta bazen yerel yöneticilerin almış oldukları önlemlerden geri adım atılmasına bile neden olmuştur. Yani her zaman bir yabancı müdahalesini hesaba katan Osmanlı hükümeti sorunlarını suhuletle halletmeyi prensip olarak benimsemiş, misyonerlere karşı ihtiyatla hareket etmeyi tercih etmiştir. Hükümet “*tedrisat-ı muzırâ*”da bulundukları bilinen ve tamamen usulsüz olarak çalışan mektepleri kapatmak veya faaliyetlerini engellemek isteyen yerel yöneticilerine, bunun bazı siyasi zararlarını göz önünde bulundurularak “*mülken dahi*” zararları bulunduğundan “*siyasete dokunur bir mes'ele budûs ettirmemeyi*” tavsiye etmiştir.⁸⁸ Amerikan misyonerlerinin düşmanca tavrına karşı yöneticilerini uyaran Osmanlı hükümeti, bir taraftan da Amerikan hükümeti nezdinde şikâyetle bulunarak diplomatik bir çözüm bulmaya çalışmıştır. Ancak aşağıda etraflıca ele alacağımız Babiali'nin diplomatik çabaları sorunun çözümüne bir katkı yapmadığı gibi misyonerlerin hızını da kesmemiştir.

⁸⁵ BOA, A.MKT.MHM., 695/13, 15 L. 1311, (22.04.1894).

⁸⁶ BOA, YPRK.DH., 5/83, 15 N. 1310, s.8.

⁸⁷ BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şebbenderlikler Tahrirâtı (Y.PRK.EŞ.A.), 17/19, 3 N. 1310, (21.03.1893).

⁸⁸ BOA, A.MKT.MHM., 702/19, 23 N. 1313, (07.03.1896).

Şimdi; Osmanlı hükümetinin büyük devletleri gücendirmeme politikasına ve misyonerlerle arasındaki ilişkiye çarpıcı bir örnek olarak Misyoner J.B. Knapp'tan bahsedelim. Misyoner Knapp, Ermeni olaylarının patlak verdiği 1890'larda Bitlis'te Amerikan Protestan mektebi müdürü olarak görev yapıyordu. Bu arada Ermeni olayları ile ilgili olarak yazdığı yalan-yanlış mektupları Amerikan gazetelerine gönderiyor; bölgedeki ABD ve İngiliz konsolosları ile de haberleşerek onları etkilemeye çalışıyordu. 1895 Mayıs'ında Bitlis'ten Muş'a gitmekte olan şüpheli bir Ermeni'nin üzerinde bulunan bir mektup onu ele veriyordu. Çünkü; Muş'taki bir İngiliz memuruna iletmek üzere yazılmış olan mektup Knapp'ın imzasını taşıyordu. Mektupta Knapp, Osmanlı hükümetini itham etmekte ve Ermeni olaylarını soruşturan tahkikat komisyonuna inanılmamasını tembih etmekteydi. Knapp'ın muhakemesinden sonra suçu sabit görülmüş ve kürek cezasına çarptırılmıştır. Bu cezanın uygulanmasının zor olduğu görülmüş olacak ki, "*icra-yı mefâsid eden*" misyonerlerden Knapp'ın 'hiç olmazsa' ülkeden çıkarılması kararı alınmıştır. Ancak bu karar bile misyonerlerin günlerce gazetelerde fırtınalar koparacak şekilde ele alınmasına yetmiştir.⁸⁹

Ermeni Ayaklanmalarında Propaganda ve Organizasyon Merkezi olarak Amerikan Okulları: Merzifon Örneği

Berlin Antlaşması'ndan sonraki süreçte Büyük devletlerin emperyal politikaları ve bunun bir parçası olarak misyonerlik faaliyetleri ile imparatorluğun her tarafına sinmiş komiteciler Ermenileri ayaklanmaya hazır hale getirmiş; nitekim 1880 yılından itibaren de ayaklanma belirtileri kendini göstermiştir.⁹⁰ Sivas vilayeti'ne bağlı Merzifon kazasındaki ilk ciddi ayaklanma ise 1893 yılı başında meydana gelmiştir. Merzifon'la beraber Amasya, Çorum, Ankara, Tokat, Yozgat, Diyarbakır'da meydana gelen ayaklanma,⁹¹ Protestanların dua günü olan 5-6 Ocakta⁹² Hınçaklıların umumi yerlere astıkları bildirgelerle başlatılmıştır. Müslümanlara hitaben yazılan bildirilerde Müslümanların Sultan Abdülhamit idaresini yıkmaya davet ediliyor, "*zülüm çöğüklerinin, akıtılan kanların ve vatana yapılan kötülüklerin intikamının alınmasının*

⁸⁹ Bakınız: BOA, *İ.DH.*, 133/1313 L-48; BOA., *A.MKT.MHM.*, 694/1, 5 Z. 1312, (30.05.1895); 702/19, 23 N. 1313, (07.03.1896); *HR.SYS.*, 1850/5, 28.06.1895; 1857/83, 28.10.1895.

⁹⁰ 1880 yıllarından itibaren Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerindeki Ermeniler arasında ayaklanma belirtilerinin olduğu İngiliz konsoloslarının raporlarında görülmektedir. Bakınız: Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul, 1984, s.102 vd.

⁹¹ Bilâl N. Şimşir (Ed. By), *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, Vol.3, Ankara, 1989, s.149.

⁹² Şimşir, *British Documents...*, Vol.3, No:110, s.150.

zamanı geldi” deniyordu. Ayrıca, “*Müslümanların selametini isteyen Hintliler*” imzasını taşıyan bildirgelerde de Türkiye’de Abdülhamit idaresine karşı İngiltere’nin hakimiyet ve idaresi isteniyordu.⁹³

Osmanlı yöneticilerinin başlattıkları tahkikat sonucunda; olayın Ermeni komitelerinin amaçlarına ulaşmak için sürekli işledikleri “Ermeni meselesinin” bir parçası olduğu anlaşılmış, bildirgelerdeki yazıların benzerlerinin daha önce Atina’daki Hınçak komitesinin yayınlarında da görüldüğü fark edilmiştir. Hatta, Komitenin Atina’dan Kayseri’ye göndermiş olduğu Andon Richtouni’nin evrakları arasında da benzer belgeler ele geçirilmiştir.⁹⁴ Tahkikat derinleştirildikçe kökleri dışarıda olan söz konusu olayın içerideki hareket üssünün Merzifon’daki Amerikan koleji olduğu ortaya çıkmıştır. 4’ü Amerikalı, 5’i Ermeni 8 ya da 9 öğretmenin olayın tahrikçisi olduğu söyleniyordu.⁹⁵

“Tahrikin başı” ise kolejin önde gelen öğretmenlerinden Garabet Tomayan ile Ohannes Kayayan idi. Tomayan, olayın her safhasında etkili olan “*Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi*”nin başkanı, Kayayan da sekreteriydi. Tomayan’ın bir ihtilal örgütünün şefi olduğu Sivas ABD konsolos vekilinin Merzifon’daki konsolos yetkilisine gönderdiği 11 Ağustos 1893 tarihli bir mektubunda da kanıtlanmıştır.⁹⁶ Osmanlı belgelerinde “*reis-i eşkıya*” diye zikredilen Tomayan ve Kayayan’ın “tahkikat-ı vakı’adan” anlaşıldığına göre “*öteden beri bunların derslerini almış olan gençlerin mektepten çıktıkları vakit mü’essesât-ı mevcude ve müntezime aleyhinde büyük bir garazpeyda ve Avrupa’nın en ileri giden anarşist ve sosyalist fırkalarının amâl ve mekâsıd-ı muzırrasına mümasil efkâr ve hayâlât nizamşeknaneyi mevki-i icraya vaz’*

⁹³ White, a.g.e., s.143-144. Bildirgede şunlar söyleniyordu: “Her derde deva olan meşhur Hint ilacı tüm dünyada şan ve şöhrete ulaştı. Bu ilaç şimdiye kadar bilinen ilaçların en iyisidir. Kalp, felç, boğaz rahatsızlıkları, korku ve insanları her saat ya da her gün etkisi altında bırakan ve her yıl binlerce yurttaşımızı öldüren diğer tüm hastalıklara karşı ilaç olduğu kanıtlanmıştır. Ünlü John Şirketi’nin Hindistan’da bin yıl önce kullandığı ilaç budur ve otuz yıl önce İngiltere kraliçesi Victoria tarafından verilen özel İrade uyarınca o ülkede hâlâ kullanılmaktadır. İnsanlar üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Zulüm, açlık fakirlik ve korkuya karşı direnç göstermesi için vücuda kuvvet verir. Görmesi için gözlere ışık ve işitmesi için kulaklara işitme gücü verir. Bundan önce bu ilacın kullanımının Türkiye’de tavsiye edilmesine rağmen, zalim insanlar kullanılmasına mani oldular. Bu bilinen ilacın kullanımı konusunda ün yapmış doktor kısa süre içinde bir çok asistanları ile birlikte Türkiye’ye gelecek ve halka bedava ilacı dağıtacaktır. Daba sonra, bu ilaç ve doktorun yardımıyla insanlar şifa bulacak ve zalim ve zorbaları kovacaklar. Tüm Türkiye daba sonra refaha ulaşacak ve barış içinde yaşayacaklardır.” Ahmet Kolbaş, *Merzifon, Yozgat ve Kayseri Merzifon Olayları (1892-1893)*, Kayseri Büyükşehir Kültür Yayınları, Kayseri, 2005, s.234; Şimşir, *British Documents...*, Vol.3, No.128, s.186-187.

⁹⁴ BOA, Y.PRK.UM., 26/67, 3 Ca 1313, s.5.

⁹⁵ Şimşir, *British Documents...*, Vol.3, Inclosure 2 in No.131, Memorandum by Sir A. Nicolson, 176-178.

⁹⁶ Erdal Açıkse, “Merzifon Amerikan Misyonu’nun Kuruluş ve Faaliyetleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, C.III, ks.I, Ankara: 4-8 Ekim 1999, Ankara, 2002, s.879.

*ettiğinden başka bir maksada hizmet etmemişlerdir.”*⁹⁷ Esas itibarıyla Tomayan ve Kayayan ihtilalci fikirlerini sadece dokunulmazlık zırhına bürünmüş mekteplerinde değil, aynı zamanda ziyaret ettikleri çevre köy ve kentlerdeki Ermeniler arasında da yaymışlardı. 1893 Ocak’ında patlak veren olayın alt yapısı da Tomayan ve Kayayan’ın bu tür gezi ve ziyaretleriyle atılmıştı. 1892 Haziranında Yozgat, Kayseri ve Sivas’a yaptıkları ziyaretler bunlardan bir kaçıydı.⁹⁸ Benzer şekilde Sivas’taki Amerikan Protestan okulu misyonerlerinden Pernik bile Merzifon Amerikan koleji müdürü Herrick’e 28 Şubat 1308 (8 Nisan 1891) tarihinde yazmış olduğu mektupta dürüst ve hakkaniyete riayet eden biri olarak tanımladığı Sivas valisinin kendisine sunduğu delilleri makul bulmuştur. Bu delillerden biri de olaydan bir buçuk yıl önce Tomayan’ın Gümrük ve Burhan köylerine gittiğinde bir “teşvikat-ı ihtilalkârane”nin meydana gelmesi idi.⁹⁹ Tomayan’ın olaydan birkaç ay önce Merzifon bölgesindeki 15 köye yaptığı ziyaret de ayaklanma öncesindeki son hazırlıklar olarak yorumlanmıştı. İngiltere’nin Ankara konsolosu Newton’ın Ankara valisinden aldığı bilgiye göre, Tomayan bu ziyaretlerini ticaret amacıyla yaptığını bildirmişti; ancak ziyaretin gerçek amacı Osmanlı yönetimine karşı Ermenileri ayaklandırmaktı.¹⁰⁰ Nitekim; Tomayan ve Kayayan tutuklanıp mahkemeye sevk edildikten sonra mahkemeye sunulan ve mahkemenin kararında önemli etkisi olan bir başka delil ise Kayseri mutasarrıflığından gönderilen iki adet mektuptu. Bu mektuplar, Tomayan ve Kayayan’ın “riyaset ve kitabetine” toplanan Merzifon’daki Ermeni ihtilal komitesinin Kayseri’deki komiteye gönderdiği toplantı kararlarını içermektedir. Mektuplarda Tomayan ve Kayayan ile birlikte komite üyelerinin imzaları da yer almaktaydı.¹⁰¹ Sonuçta; yapılan tahkikat ve bazı suçluların itiraflarının da yer aldığı Adliye Nezareti’ne Merzifon’dan gönderilen “gayet mahrem” bir telgrafnamede “hezeyanname olayının” iç yüzü, Tomayan ve Kayayan’ın öğretneni oldukları kolejin olaydaki rolü şöyle ortaya konulmuştur:

“İcra kılınan tahkikât-ı amikânede hezeyannamelerin asl-ı müretteb ve badileri Merzifon’da kâ’in Protestan mektebinin Amerika ve teba’a-i Devlet-i Aliyye Ermenilerinden mahlut haceleri olduğu ve naşirleri buradaki vasi’ bir fesâd komitesinin taht-ı tehdid ve işaret ve nezâretinde olarak bilâd ve kasaba-i sa’irede tertibât-ı askeriyye takliden müretteb olan fesâd fırkaları bulunduğu ve sebep-i cür’etleri Hind Müslümanlarını

⁹⁷ BOA, Y.PRK.UM. 26/67, 3 Ca 1313, s.5, 9.

⁹⁸ Şimşir, *British Documents...*, Vol.3, Inclosure 2 in No.131, Memorandum by Sir A. Nicolson, 177.

⁹⁹ BOA, YPRK.UM., 26/67, s.1

¹⁰⁰ Şimşir, *British Documents...*, Vol.3, No:137, Newton’dan Clare Ford’a, s.199.

¹⁰¹ BOA, Y.Mtv., 77/64, 15 B. 1310, s.2. Ayrıca Osmanlı yöneticilerinin meydana gelen olayları açığa kavuşturmak için yapmış oldukları arama ve incelemelere bölgenin ileri gelenleri de iştirak etmiştir. Örneğin Kayseri civarındaki Derevenik manastırında yapılan araştırmaya Kayseri’nin ileri gelenlerinden Mezakyan ve Kalpakçıyan katılmıştır. BOA, Y.PRK.UM., 26/67, 3 Ca 1313, s.5. Bu araştırmalar ile beraber, olaya katılanların daha sonraki itirafları da Tomayan ve Kayayan hakkındaki iddiaları doğrulamıştır.

misal ve idare-i adliye-i Osmaniyye aleyhinde teba'a-yı Müslimeyi dahi iğfâl ve ihlâl etmekten ibâret idüğü tatbikât ve tahkikât ve naşirlerinden ba'zılarının ikrârı ile temine-i muvaffakiyât-ı celile-i cenâb-ı padişahiden olarak kaviyen tahakkuk ve tevehhüh etti. Mezkur mekteb cesim bir asker kıslası şeklinde bilâ ruhsat te'sis ve senelerden beri her tarafın Ermeni evlâdına hükümet-i seniyyece ma'lum olmayan şî'ar-ı tedris edilmiş ve idaresi Amerika'ya merbut olarak derûnunda bir de bu hezeyannameyi tab' eden taş matba'a isti'mal olunagelmekte olduğu hasıl bir zamandan beri tahdiş-i efkâr ve inzar eden asâr-ı fesadın bu mekteb menba'ı bulunduğu muhakkak ve tahkikât-ı hazırece mektebin taharrisi ve erkanın isticvabı elzemdir. Fakat o misellu de tahkikât-ı fîliyyeye henüz ibtidar olmamış iken ba'zı mu'teberân-ı ecânib tarafından ira'e olunan eser ve telaşlar fîliyyatta ba'zı mehâzir düşündürüyor. Suyu baştan kesmek bu mekteb hakkında tedâbir-i mü'essere icrasına mütevakıftır."¹⁰²

Birçok Osmanlı köy ve şehrinde asılan bildiri olayının en çok üzerinde durulan ve tartışılan konularından biri bildirilerin Merzifon kolejindeki matbaada basılmış olması idi. Osmanlı yöneticilerinin elde etmiş olduğu bilgiler bildirgelerin kolejin sikostil matbaasında bizzat Tomayan ve Kayayan tarafından basılmış ve dağıtılmış olduğunu gösteriyordu. Ancak; kolej yetkilileri kendileri ile ilgili suçlamaları kabul etmedikleri gibi, iddiaların doğruluğu için kolejde yapılmak istenen araştırmaya da karşı çıkmışlardır. Bu arada olaylar sırasında kolejin bir kısmının yanması, yıllar sonra bile bir muamma olarak kalmıştır. Ancak, okul yetkililerinin ve ilgililerin ifadeleri ile elde edilen bulgular yangının içerden çıkartılmış olduğu ihtimalini güçlendirmiştir. Bu nedenle, Osmanlı yöneticileri yangının oyunun bir parçası olarak delillerin imha edilmesi için çıkarıldığı sonucuna varmıştır. Aslında Osmanlı yöneticilerinin hakkında ciddi ithamlar bulunan kolejde arama yapamaması bu görüşe haklılık kazandırmaktaydı. Çünkü, kolejin aranması izninin alınması için Osmanlı hükümeti ile Amerika Sefareti arasındaki yazışmalar oldukça uzamış,¹⁰³ daha sonra da Amerika'nın Sivas konsolosunun engellemesiyle karşılaşmıştı. Dolayısıyla; koleji aramak için bütün engeller aşıldığında zaten suça ilişkin her hangi bir kanıt bırakılmayacağından araştırma yapmanın bir kıymeti de kalmıyordu.¹⁰⁴ Yani bir bakıma dava zaman aşımına uğratılıp düşürülmüş oluyordu. Bununla da yetinmeyen misyonerler yangından görmüş oldukları zararı da Amerikan hükümeti üzerinden baskı yaparak Osmanlı hükümetine

¹⁰² BOA, YPRK.DH., 5/83, 15 N. 1310, s.9. Merzifon'daki bildiri olayının nasıl organize edildiğini ortaya koyan tutuklanan komite mensuplarının itirafları için bakınız: a.g.b., s.7-8.

¹⁰³ BOA, YPRK.UM., 26/79, 21 N. 1310.

¹⁰⁴ Bu durum Sivas vilayetinden gönderilen bir telgrafta şöyle ifade ediliyordu: "Merzifon'daki Protestan mektebinde evrak-ı muzır ve esliha olduğuna da'ir ihbar vuku' bulduğu sırada bağteten tabarriyât icrasına mübâşeret edilmiş olsaydı ba'zı muzırr şeyler bulunmak melhûz ise de aradan hayli zaman mürur etmesine mebni şimdiki tabarriyattan bir semere hasıl olmayacağından bundan sarf-ı nazır edilmesi makam-ı sadaretpenahiye yazılarak..." BOA, YPRK.UM., 26/79, 21 N. 1310, s.2

tazmin ettirmişlerdir.¹⁰⁵ Diğer taraftan söz konusu konsolosun koleji ziyareti tam bir gövde gösterisine dönüşmüştür. Konsolosun kavas ve okulun öğrencileri tarafından Müslümanlara silah çekilmiş,¹⁰⁶ okulun çan kulesine antlaşmalara aykırı olarak bandıra çekilmiş,¹⁰⁷ “*Tomayan ve emsâli erbâb-ı fesad*” korunarak Ermenilerle temasta bulunulmuştur.¹⁰⁸

Böylece suçlular; misyonerler ve yabancı diplomatlar tarafından korunup şımartılırken, bir taraftan da Osmanlı hükümeti üzerinde baskı kurulmuş olunuyordu. Böyle bir ortamda tutuklu bulunanların Ankara’da 20 Mayıs’ta başlayan mahkemeleri 12 Haziranda tamamlanmıştır. Mahkeme Tomayan ve Kayayan ile beraber 13 kişiyi devlete ihanet, cinayet ve eşkıyalık suçlarından idama, kalan komitecileri de çeşitli cezalara mahkum etmiştir.¹⁰⁹ Tomayan ve Kayayan hakkında verilen karar aslında misyonerlerin beklemedikleri bir karardır. Çünkü onlar mahkeme süresince Osmanlı hükümeti üzerinde İngiliz ve Amerikan diplomatları vasıtasıyla kurdukları baskının işe yarayacağını hesap etmişlerdi. Hesap tutmadığına göre mevcut durum karşısında yeni bir manevra içine girmek gerekiyordu. Önce; koleje yönelen tepkileri hafifletmek için “*erbâb-ı cürüm oldukları*”na kanaat getirilen Tomayan ve Kayayan’ın kolejden kayıtları silinmiş,¹¹⁰ sonra da Amerika ve İngiltere’deki gazeteler ve dini çevreler etkin bir şekilde kullanılarak mahkumların affedilmesi için siyasiler nezdinde girişimlerde bulunulmuştur. Özellikle İngiltere’nin baskısı üzerine Babiali, İngiliz hükümeti ve kamuoyunu “*kırmış olmamak için bu gibilere emsâl ittihaz olunmamak ve tamamen müstakil ve hür olan Devlet-i Aliyye’nin hukukuna ba’zın tecâvüz edilmemek şartıyla müstesna olarak merkumât Tomayan ve Kayayan nam iki câninin bir daha ‘avdet etmemek üzere’*” sınır dışı edilmesini kabul etmek zorunda kalmıştır.¹¹¹ Affedildikten sonra

¹⁰⁵ Osmanlı hükümeti Merzifon’daki olaylar sırasında kolejin yakılan kısımları için 500 Türk lirası ödemiş ve binanın zarar gören bazı yerlerini de yeniden inşa etmiştir. Erhan, *a.g.m.*, s.206.

¹⁰⁶ BOA, *A.MKT.MHM.*, 733/8, 22 Ş.1310. Sivas valisinin bildirdiğine göre bir defasında Merzifon kolejinin öğrencileri Müslüman bir çocuğu dövmüşlerdi. Bazılarının silahlı olduğu öğrenciler çocuğu dövdükleri sırada “*burası da bir hükümettir*” diyerek meydan okumuşlardı. BOA, *Y.PRK.UM.*, 26/67, 26 Ş.1310, s.3.

¹⁰⁷ BOA, *A.MKT.MHM.*, 733/1, 20 Ş.1310.

¹⁰⁸ BOA, *Y.PRK.UM.*, 26/67, 26 Ş.1310, s.3; *A.MKT.MHM.*, 733/1, 20 Ş.1310.

¹⁰⁹ Şimşir, *British Documents...*, Vol.3, No.197, Memorandum by Mr. Bertie on State of the Asiatic Provinces of Turkey, August 1892 to October 1893, s.176-178. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part I: From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series B: The Near and Middle East 1856-1914, The Ottoman Empire: Nationalism and Revolution 1885-1908, Vol.19, University Publications of America, 1985, s.58.

¹¹⁰ BOA, *A.MKT.MHM.*, 733/28, 13 N. 1310.

¹¹¹ BOA, *A.MKT.MHM.*, 749/5, 16 Za. 1310, s.13.

Londra'ya giden Tomayan, artık ihtilal komitesinin nüfuzlu üyelerinden biri olmuş, yapılan mitinglerde suçsuz zulüm görmüş bir Ermeni olarak tanıtılmıştır.¹¹²

Merzifon olayı göstermiştir ki, Misyonerler ve Protestan öğretmen ve papazlar köylere kadar nüfuz etmiş; yine onların işbirliği içinde oldukları Ermeni komiteleri oldukça iyi organize olarak Ermenileri harekete geçirebilecek güce erişmişlerdir. Amerika'nın İstanbul elçisi Newberry'in 12 Nisan 1893 tarihli Samsun ve Sivas'taki gözlemlerinin yer aldığı bir mektubu¹¹³ Merzifon'da komitecilerin hâlâ etkin olduğunu, dinamit bombaları yaptıkları, silah ve mühimmat deposuna sahip olduklarını göstermiştir. Newberry, mektubuna Osmanlı hükümetine karşı zorbalık hikâyelerinin ortaya atılmasının nedeninin de, bildiri olayından dolayı meydana gelen tutuklamalar ile ilgili olduğunu eklemiştir.

Amerikan Misyoner Faaliyetlerine Karşı Osmanlı Hükümeti'nin Amerikan Hükümeti Nezdindeki Girişimleri ve Amerikan İlişkilerine Etkisi

Temel olarak 1890'ların Ermeni olaylarına kadar Osmanlı hükümeti misyoner faaliyetlerine kuşkuyla bakıp misyonerlerle ilişkilerinde ihtiyatlı davranmıştı. Zira; Osmanlı hükümeti yöneticilerinden, oldukça gizli olarak yürütülen misyoner faaliyetlerinin tebaa unsurları arasında ayrılıkçı fikirleri yaydığını ve bunun Osmanlı aleyhtarlığı çerçevesinde işlendiğini öğreniyordu. Örneğin; Bosna-Hersek, Sırbistan, Karadağ, Arnavutluk, Hırvatistan, Dalmaçya bölgesindeki misyonerlik faaliyetlerini yakından takip eden Osmanlı Ragusa Konsolosu Persich 1862-1869 yılları arasında göndermiş olduğu raporlarda İngiliz Protestan misyonerlerinin Slavlar lehine İngiliz kamuoyunu etkilemek amacıyla Türkiye'ye karşı kışkırtıcı eleştirel yazıları İngilizce'ye çevirip İngiltere'de dağıttıklarını, İngiltere'nin "dürüst" elçi ve memurlarını Türkiye aleyhine çevirmeye çalıştıklarını yazmıştır.¹¹⁴ Buna rağmen, Osmanlı hükümeti topraklarındaki misyonerlik çalışmalarını yasaklayıcı bir tutum içine girmemiş, antlaşmalarla kabul ettiği imtiyazlara rıza göstermiştir. Osmanlı merkezi ve taşra yöneticilerinin geniş müsamahasından yararlanan misyonerler böylece üst düzey devlet adamları nezdine girip çıkıyor,¹¹⁵ yeni okullar ve kiliseler açıyor, serbestçe

¹¹² Esat Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, Bilge Yayınları, İstanbul, 1987, s.467. Tomayan'ın İngiltere'de bir takım cemiyetlerde ve kiliselerdeki konuşmalarından bahseden Meturist Recorder gazetesinin 22 Şubat 1894 tarihli nüshasında Tomayan ile Arnold ve Maytus adlarındaki kişiler arasında meydana gelen bir konuşmadan bahseder. Bu konuşma sırasında Tomayan'ın "telkinat-ı hasmane" tavrından vaz geçirilmesi için büyük gayret sarf edilmişse de hiçbir sonuç alınamamıştır. BOA., HR.SYS., 2829/50, 02.03.1894, s.1-2.

¹¹³ Şimşir, *British Documents...*, Vol.3, Enclosure in No.133, Newberry'den Thompson'a, s.194.

¹¹⁴ BOA. HR.SYS., 208/9, (10.11.1869).

¹¹⁵ BOA. HR.SYS., 2829/50, 02.03.1894, s.8.

seyahat ve ziyaretlerde bulunuyor,¹¹⁶ zıt yayınlar olmadıkça yayınlarını basıp satıyorlardı.¹¹⁷ Misyoner H.O.Dwight, Constantinople and its Problems adlı eserinde “*İstanbul’da sokaklarda ‘ucuz kitaplar, kutsal kitap’ naralarıyla çantalarda ve satıcının elinde bulunan bir örnek kitap şeklinde İncil satıldığını*”, satıcılara aynı zamanda kendilerine sorulan soruları yanıtlamak ve Hristiyanlık dinini anlatmak görevinin verildiğini söyler.¹¹⁸

Osmanlı hükümeti bazen Amerikalı Protestanları koruma yoluna bile gitmiştir. Osmanlı Amerika Sefareti tarafından Hariciye Nezareti’ne gönderilen 1860 tarihli bir takirde Amerikalı Protestanlar aleyhine gazetelerde yazılar yazılmasına engel olunması ve diğer Hristiyanlarla eşit tutulmaları istenmiştir.¹¹⁹ Ermeni olayları arifesinde bile Erzurum, Mardin, Bitlis, Trabzon, Merzifon, Antep’teki Amerikalı misyonerleri Sivas ABD konsolosu Jewett’e gönderdikleri mektuplarda, Osmanlı yerel yöneticilerinin kendilerine “dostça” davrandıklarını açıkça ifade etmişlerdir. Bu hususta konsolos Jewett’in Amerikan gazetelerinde çıkan bazı haberler üzerine yukarıda adı geçen misyonerlere yönettiği sorulara aldığı cevaplara bir göz atmak yararlı olacaktır. Jewett’in 6 maddede topladığı cevapları şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Amerikan misyonerleri ve okullarına karşı aleyhte bir davranış yoktur.
- 2- Osmanlı hükümetinin tavrı ne dostça, ne de düşmancadır. Osmanlı hükümeti kayıtsız bir tavır içindedir.
- 3- Türkiye’de dinden dolayı cezalandırmalar yoktur.
- 4- Amerikan okullarına müdahale edilmemektedir. Ancak kitap ve basım konusunda sıkıntılar vardır.
- 5- Yerel yöneticilerin Amerikan okullarına karşı tavrı dostçadır.
- 6- Amerika’daki gazetelerinin karışt görüşlerine rağmen son yıllarda Amerikan okulları ve misyonerlerine karşı somut bir değişim yoktur. Türklerin Ermeniler ve diğer Hristiyanlara karşı tavrında bir değişim olup bu, Ermenilerin Müslümanlarla eşit hale gelmesine bağlanmaktadır. Yabancı basında ABD misyoner okullarında öğretildiği gibi Babıali’nin çıkardığı yeni kanunların Hristiyanlığa karşı çıkarıldığı, New York’taki bir yazarın deyimiyle “*Türklerin İncil’i İslam dini için ciddi bir tehdit olarak gördüğü*” şeklinde haberler yer alıyor. “*Bu doğru değil, Türkler kanunları yabancı okullara karşı değil, yabancı etkisine karşı çıkarmaktadırlar. Türkler Avrupa ve Amerikan politik düşüncelerinin etkisinden korkuyorlar. Avrupa ve Amerikalıların dininden korkmaları için özel bir neden yoktur.*”¹²⁰

Konsolos Jewett’in değerlendirmesi ve almış olduğu misyoner raporlardan anlaşıldığı gibi misyonerlik faaliyetleri için oldukça elverişli bir ortam

¹¹⁶ White, *a.g.e.*, s.136; Dwight, *a.g.e.*, 267-268.

¹¹⁷ Dwight, *a.g.e.*, s.247.

¹¹⁸ Dwight, *a.g.e.*, s.280-281.

¹¹⁹ BOA, *Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.)*, 146/66, 10.05.1860.

¹²⁰ BOA, *HR.SYS.*, 2735/10, (Jewett’ten Rives’e, 10 Mart 1888). Dosyada misyonerlerin Jewett’e gönderdikleri raporlar mevcuttur.

bulunmaktaydı. Nitekim; bu uygun ortamda misyonerlerin kazanmış oldukları büyük başarı American Board örgütünün başkanlarından Dr. Storrs'un istifası nedeniyle yaptığı bir konuşmada da açıkça görülmektedir: “Çin, Japonya, İran’da beher 136 münbit Atlas adalarında ve mevaki-i sa’irede misyonerler te’sis eyledik. Fikrimce en mükemmel muvafakiyetimiz Türkiye’de husule gelmiştir.”¹²¹ Bununla beraber; Babialı misyoner örgütlerini büyük devletlerin Osmanlı topraklarındaki siyasi, ekonomik ve kültürel nüfuzunun bir aracı ve tebaa unsurları arasındaki barışın ihlalinin bir nedeni olarak hep kuşku ve endişe ile takip etmiştir.

Bu kuşku ve endişe 1880’li yılların sonlarından itibaren baş gösteren Ermeni olaylarıyla yerini rekabet ve mücadeleye bırakacaktır. Zira, Robert Koleji Müdürü Hamlin’in deyimiyle “Ermenilerin en hakiki dostu olan” ABD misyonerleri,¹²² mekteplerinde Ermenileri harekete getirici fikri zemini hazırladıkları gibi, olayların içinde yer alarak organize edici ve müdahaleci bir rol de üstleneceklerdir. Osmanlı hükümetinin 1893 başında İstanbul’daki Amerika Büyükelçisine yaptığı şikâyet misyonerlerin artık Osmanlı devletinin bekası ve ülkenin huzurunu tehdit ettiğini açıkça ortaya koymuştur:

“Çend gün evvel Amerika Hariciye Nazırı Dersa’adet’teki sefirinden aldığı ma’lumata göre Babialı tarafından Amerikalı misyonerlerin menafî-i irâs-ı hâlel edilmekte olduğunu söylediklerinden Babialî’nin mu’ahedâta olan hürmet ve ri’ayet-i mahsusa müsellemdir. Hürmetsizlik ve ri’ayetsizlik gösteren var ise Amerikalı misyonerlerdir. Misyonerlerinizin ba’zı Ermenilere tavassutkârâne mu’âmele ettikleri delil-i kâfidir. Mesela farz ediniz ki Fransız misyonerler Amerika’ya gelüb Hindliler yani yerli ahâlisi idaresinde neşr-i ma’arife sarf-ı mesâ’î ile kifâyet etmeyüb tebdil-i mezheb etmelerine çalışsalar ve bunlara her güne mu’âvenette bulunsalar ve Hindliler de Cemâhir-i Müctemi’a’nın ba’zı nekâdından ikâ-ı fesâda cür’et etseler! Cemâhir-i Müttefike hükümeti bu maddede ne gibi mu’amelede bulunacak ve Fransız misyonerlerinin Hindlilere mu’avenet etmelerinden ve Hindlilerin fesâda kalkışmalarından memnun ve hoşnud mu olacaktır. Elbette bu gibi ahvâle Cemâhir-i Müctemi’a hükümeti hiçbir vakit tahammül edemeyecek ve icabında kemal-ı şiddetle ika edecektir. Memâlik-i Osmaniyye’de halleri bunun gibidir. Ermenilerimizin meyânında neşr-i ma’arif etmek üzere evvel havaliye gitmiş iken Ermenilere tebdil-i mezheb ettirmekle dahi kana’at etmeyüb münâsebetisiz yere ba’zı Ermenilere teveccühkârâne ve belki de mu’avenetkârânede bulunuyorlar.”¹²³

Büyükelçi Terrel, Türk tarafına hak vermiş olacak ki, bu görüşlere herhangi bir cevap vermemiştir.

Aşağıda görüleceği gibi misyonerler, bir güç ve taraf olarak Amerikan ve Avrupa kamuoyuna Ermeni sorununu işlemeyi ve hükümetleri üzerinden

¹²¹ BOA, *AMKT.MHM.*, 694/6, 09.L. 1313, s.14.

¹²²BOA, *HR.SYS.*, 55/1,10.10.1896, s.8/1; Şimşir, “Washington’da Osmanlı Elçisi...”, s.51.

¹²³ BOA, *YPRK.EŞA.*, 17/19, 3 N.1310.

Osmanlı hükümetine baskı uygulamayı Protestanlığın neşri için önemli bir fırsat olarak görmüşlerdir. Bu nedenle gerek Amerika’da, gerekse İngiltere’de çoğu zaman komitecilerle beraber yürütülen faaliyetler, Amerikalı misyonerlerce Protestanlığın geleceği için adete dini bir vecibe olarak addedilmiştir. Misyoner faaliyetleri böylece Osmanlı hükümeti için çözümü zor siyasi bir sorun olarak önem kazanırken, dönemin Osmanlı-Amerikan ilişkilerini de belirleyici rol oynamıştır. Başka bir deyişle, Osmanlı hükümetinin ciddi bir tehdit ve rahatsızlık kaynağı olarak gördüğü Amerikalı misyonerler 1890’ların Osmanlı-Amerikan diplomatik ilişkilerinin esasını oluşturmuştur.

Osmanlı-ABD diplomatik ilişkilerinde Amerikan misyoner faaliyetlerinin öne çıkan konularından biri Amerikalı misyonerlerin yazmış oldukları Osmanlı aleyhtarı yazıların Amerikan ve İngiliz gazetelerinde yayınlanarak Ermeni sempaticizminin işlenmesi idi. Bu ülkelerdeki Osmanlı ve İslamiyet karşıtı kitap, dergi, gazete gibi neşriyat da yine misyonerler kanalıyla Türkiye’ye sokulmuş ve Ermeniler arasında gizlice dağıtılmıştır. Amerikan ve İngiliz gazetelerine gönderilen mektuplar sürekli olarak “zalim” Müslümanların kurbanları olan Ermenilerin katliam ve mağduriyet hikâyelerini konu alıyordu. Osmanlı hükümeti ve yerel yöneticilerinin suiistimalleri ile süslenen trajik Ermeni hikâyelerinin sonu genellikle Büyük devletlerin, özellikle de İngiltere’nin müdahalesinin öngörülmesiyle bitiyordu. Yabancı müdahalesine neden olabilecek sıradan adi suçlar bile bir Ermeni mezalimi olarak yabancı basında görülmüyordu. Buna bir örnek olarak Osmanlı Washington elçisinin Hariciye Nazırına gönderdiği bir 11 Temmuz 1891 tarihli telgrafı hayli dikkat çekicidir. Elçi İstanbul’daki bir asayiş olayının bile Amerika’da oldukça abartılı bir şekilde yayınlanıp Avrupa basınında geniş bir akis bulduğunu, oysa Washington’da bir kadın ve eşine yapılan bir saldırının hiçbir gazetede yer almamasını şaşırtıcı buluyor.¹²⁴ Halbuki, aynı tarihlerde Osmanlı hükümetinin şikâyetine konu olan Ermeni komitecilerin Müslüman köylere karşı yaptıkları yağma, talan ve katliam eylemleri es geçilmekteydi.¹²⁵ Kısaca Ermeni olayları tek taraflı, oldukça abartılı,

¹²⁴ BOA, HR.SYS., 61/3, 11.07.1891.

¹²⁵ Zira herkes kadar misyonerler de Ermeni komitecilerinin amaç ve faaliyetlerine vakıf idiler. Robert Koleji müdürü C. Hamlin Congregationalist gazetesinde Hınçak cemiyetinin iç yüzünü şöyle ortaya koymuştu: “*Kuşkusuz İngilizce ve Ermenice konuşan ve ibtilalin hararetili savunmasını yapan çok zeki bir Ermeni bana Rusya’nın Anadolu’yu istila edip ele geçirmesini hazırlamayı kuvvetle ümit ettiklerini bildirdi. Nasıl sorusuna da şu karşılığı verdi: Bu Hınçak çeteleri, imparatorluğun her tarafında örgütlendiler. Türkleri ve Kürtleri öldürmek ve onların köylerini ateşe vermek, sonra da dağlara çekilmek için fırsat kolluyorlar. Bunu yapınca gazaba gelecek olan Müslümanlar savunmasız Ermenilerin üzerlerine çullanacaklar ve onları barbarca kılıçtan geçirecekler. Bunun üzerine Rusya insanlık namına ve Hristiyan uygarlığı adına Anadolu’ya girecektir. Bu tasarımı dehşet verici ve her türlü tabiiyülün ötesinde gördüğümü bildirince de şu cevabı verdi: ‘Hiç şüphesiz size öyle gelebilir. Fakat biz Ermeniler hür olmaya kararlıyız. Avrupa Bulgar vahşetine kulak verdi ve Bulgarlara hürriyet verdi. Milyonlarca kadın ve çocuğun çabukları ve kanı ile karışacak olan bizim sesimize de kulak verecektir.’ Bu plan yüzünden bütün uygar insanlar Ermeni adını lanetler diye kendisini vazgeçirmeye çalıştıysam da fayda etmedi. ‘Biz ümitsiziz, bunu yapacağız’*”

yalan-yanlış bir şekilde batı kamuoyuna sunulmuştur. Çoğu zaman bastırılan bir Ermeni ayaklanması bile Ermeni katliamı olarak ilan edilmiştir.

Misyoner mektupları Amerika'daki Congregationalist, New York Times, Tribune, Sun, Mail and Express, Evangelist, World, Missionary Herald, Evelining, Star, Times, Bostan Journal, Christian Herald gibi gazetelerde çoğu zaman isimsiz olarak yayınlanmaktaydı. Mektupların isimsiz olarak yayınlanmasının nedeni ise Osmanlı hükümetinin takibatından ve diplomatik girişimlerinden kurtulmaktı.¹²⁶ Bu nedenle Osmanlı Washington elçisi Amerikan hükümetine “düşmanca” yayınlar konusunda şikâyetle bulunurken yazıların müelliflerinin de misyonerler olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Yazılar her defasında Hıristiyanlık temasıyla Osmanlı Devleti ve İslamiyet'e yeni suçlamaları ve hakaretleri batı kamuoyuna işliyordu. Osmanlı hükümeti misyoner kaynaklı haberleri sürekli tezip etmek zorunda kaldığı gibi ABD ve İngiliz hükümetleri nezdinde de diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Ardı arkası kesilmeyen misyoner yayınları, ilgili hükümetlere Osmanlı devletine karşı misyonerlerin “düşmanca tavrının” yeni delilleri olarak sunulmuştur. Washington elçisi 21 Aralıkta Grasham'a gönderdiği bir mektupta misyonerlerin İslamiyet ve Osmanlı aleyhinde “düşmanca” açıklamaları ve yayınlarının iki ülke arasındaki “dostane” ilişkilere gölge düşürdüğünü, aynı zamanda düzeni ve barışı bozmaya çalışan Ermenilere de güç ve cesaret verdiğini yazmıştır.¹²⁷ Hatta iki hafta sonra Mavroyeni Bey yazdığı başka bir mektupta Amerikan misyonerlerinin Ermeni komitelerine yardım ettiklerini Grasham'a bildiriyordu. Gresham, “*siz iddialarınıza bir delil göstermiyorsunuz. İyi karakterli insanlara karşı suçlamaları desteklemiyorsunuz*” dediğinde Mavroyeni Bey Boston Herald gazetesinde yayınlanan O.H.Ateshian'ın bir mektubunda C. Hamlin ile ilgili sözlere dikkat çeker. Daha sonra Hamlin'in yalanlamadığı mektupta şunlar söyleniyordu:

“Son zamanlarda Hamlin'in bu ülkede (ABD'de) Ermeniler adına yapılan toplantılara destek ve sempati veren mektuplar yazmakta olduğunu görüyorum. Birkaç yıl önce onun konferanslarını Amherst, Mass, vs. yerlerde işitiyorum. O dinleyicilere Robert kolejinin Bulgar mezunlarının ülkelerinin özgürlük ve bağımsızlığını sağlamada oynadığı rolü anlatmakta olmasıyla (bilseniz) nasıl gurur duyuyor.”¹²⁸

dedi. Fakat sizin halkınız Rusya himayesi istemiyor. Kötü de olsa Türkiye'yi tercih ediyor. (Rusya ile Türkiye) arasında yüzlerce millîk bitişik topraklar var, buralara göçler her zaman kolay olmuştur. Sizin halkınız Rusya hükümetini tercih etmiş olsaydı bugün Türkiye'de bir tek Ermeni ailesi kalmazdı (hepsi Rusya'ya göçmüş olurdu)’ dedim. ‘Evet bu aptallıkları yüzünden şimdi acı çekeceklerdir’ diye cevap verdi.” Şimşir, “Washington'da Osmanlı Elçisi...”, s.50.

¹²⁶ BOA, HR.SYS., 55/1, 10.10.1896, s.232-235.

¹²⁷ Şimşir, *Documents Diplomatiques ...*, Vol. II, No:338, Mavroyeni'den Grasham'a, s.463-464. Misyonerlerin İslam aleyhindeki görüşlerine karşı Mavroyeni Bey'in yanıtı için bakınız: Şimşir, *Documents Diplomatiques ...*, Vol. II, No:338, Mavroyeni'den Grasham'a, s. 464.

¹²⁸ Şimşir, *Documents Diplomatiques ...*, Vol. II, No:366, Mavroyeni'den Grasham'a, s.507-508; BOA, HR.SYS., 2854/41, 31.12.1894, s.3-4.

Misyonerlerin benzer yayınlarına pek çok örnek verilebilir.¹²⁹ Ancak; Misyonerlerin Amerika'da Ermeniler lehinde Osmanlı Devleti'ne karşı propagandası ve kamuoyu oluşturma çabası çeşitli miting ve toplantılarda hararetle konuşmalar yapmak,¹³⁰ yardım organizasyonları tertip etmek,¹³¹ Amerikan hükümeti ve Avrupalı devlet adamlarını (Özellikle W.E. Gladstone'u) Türkiye'ye müdahale etmeye teşvik etmek¹³² gibi çok geniş bir sahaya yayılmıştı. Bu geniş sahada cereyan eden faaliyetler 1894'teki Sason ayaklanmasından sonra yoğunlaşarak devam etmiştir.¹³³ Türk tarafı Osmanlı Washington elçisinin,

¹²⁹ Misyonerlerin Osmanlı aleyhtarı gazete, kitap, dergi, vs. yayınları için şimdilik bakınız: BOA, *HR.SYS.*, 55/1, 10.10.1896, s.292-295; 284-289, 268-270, 265-266, 248-261, 238-240, 206-110, 176, 150,136-139, 134, 114, 103-105, 94-100, 92, 83-89, 78, 67-72, 47-48, 23-26; 61/18, 20.04.1892; 62/1, 09.01.1893; 64/25, 20.08.1895; 65/46, 25.04.1896; 65/48, 05.05.1896; 73/26, 14.04.1895; 73/56, 25.01.1896; 2740/48, 21.11.1895; 2834/32, 15.01.1896; 2858/13, 27.11.1895; Y.PRK.UM., 26/67, 26 Ş. 1310; Y.PRK.EŞA., 16/96; Şimşir, *Documents Diplomatiques ...*, Vol. II, s.26, 97, 266-267, 214-215, 292, 293-294, 294, 313, 341, 342, 363, 364.

¹³⁰ Örneğin bakınız: BOA, *HR.SYS.*, 55/1, 10.10.1896, s.300, 184-189, 248-261, 220-221, 214-216, 172-174, 2-3; 2850/3, 27.06.1895; 2881/15, 25.10.1915.

¹³¹ Örneğin bakınız: BOA, *HR.SYS.*, 55/1, 10.10.1896, s.230-224, 206-210, 188-192, 110-111, 201-55; 64/41, 05.11.1895; 2739/18, 29.12.1894; 2740/25, 23.09.1895; 2834/32, 15.01.1896; *İ.HUS.*, 78; 18 R. 1315; Y.PRK.ASK., 215/44, 8 M. 1322; YPRK.MK., 9/49, 6 C. 1322; Şimşir, *Documents Diplomatiques ...*, Vol. II, s.226, 292;

¹³² *DH.EUM.5 şb.*, 30/1; *HR.SYS.*, 55/1, 10.10.1896, s.248-261, 122-124, 2-3; 74/9; 69/27, 11.01.1896; 64/35, 14.10.1895; Şimşir, *Documents Diplomatiques ...*, Vol. II, s.450.

¹³³ Hatta Mavroyeni'nin 5 Şubat 1896 tarihli bir yazısında Amerika ve İngiltere'deki ajitasyonun Sason ayaklanması üzerine temellendiği yazılmıştır. Bilâl N. Şimşir (Ed. par), *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes (1895-1896)*, Vol. III, No:296, Mavroyeni'den Olney'e, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.293-294. Amerikan misyonerlerinin Ermeni olayları konusundaki yayın ve söylemlerinin çoğu zaman tek taraflı, abartılı, dini taassuba dayalı ve hatta gerçek dışı olduğu söylenebilir. Buna dair pek çok örnek mevcut olmakla beraber, Osmanlı aleyhtarlığına dayanak noktası yapıkları Sason ayaklanmasında bunu görmek mümkündür. Misyonerler akla hayale gelmeyen hikâyelerle süsledikleri Sason ayaklanmasındaki Ermeni kaybını 30 binlere kadar çıkarmış ve bunu Ermenilerin Müslümanlar tarafından planlı bir şekilde yok edilmesi olarak sunmuşlardır. Oysa olayı soruşturan ve büyük devletlerinin temsilcilerinin de bulunduğu Sason komisyonunun araştırması sonucu Ermeni kaybının sadece 265 olduğu ortaya çıkmıştır. Müslüman kayıplarının da meydana geldiğini tespit eden komisyon, olayları çıkaranların Ermeni devrimci komite üyeleri olduğunu belirlemiştir. Şimşir, *Documents Diplomatiques ...*, Vol. III, No:296, s.292-293. Öyle anlaşıyor ki, Sason olayları konusunda batı basınında yer alan haberlerin bir kısmı bölgeye gitmeyen, ancak gitmiş gibi sunulan muhabirlerin kaleminden çıkmıştır. Örneğin, Yüzbaşı C.B. Norman, Sason olayını incelemek için Daily Telgraf ve Daily News gazeteleri tarafından gönderilen Dr. Dillon ile Frank Scudamor'ın hiçbir zaman Sason'a gitmediklerini, ancak Erzurum'da bulundukları sırada "*hayal gücü yüksek Ermenilerden*" duydukları "*hikâyeleri*" yazmış olduklarını bizzat tespit etmiştir. Norman,

Boston’da rahip M. J. Savaj’ın Unite’deki Osmanlı aleyhinde ve Ermenileri cesaretlendirici konuşması vesilesiyle Hariciye Nazırını bilgilendirdiği telgrafında belirtildiği gibi Amerikan hükümetine Amerikan ruhbanının “düşmanca” tavrını “*bi’d-defe’at ira’e ve ispat*” etmişti.¹³⁴ Burada elçi, Protestan rahiplerinin Ermenilere zulüm yapıldığı düşüncesini Amerika’da en faal bir şekilde işleyen kesim olduğunu ve İslamiyet’i kötüleyerek Ermeni olaylarını Müslümanlık-Hıristiyanlık çerçevesinde ele aldıklarını yeniden hatırlatmıştır. Şunu belirtmek gerekir ki, Osmanlı elçisi Mavroyeni’nin tekrar tekrar Amerikan Dışişleri’ne bildirdiği gibi, Protestan ruhbanının yayın, miting, parasal yardım organizasyonları adete bir seferberlik havası içinde yürütülmüştür. Mavroyeni bu durumu 8 ve 30 Teşrin-i Sani 1895’te Amerika Dışişleri Bakanlığı’na gönderdiği mektuplarında açıkça ortaya koymaktadır. Mavroyeni 8 Teşrin-i Sani tarihli mektubunda Congre Nasyonalist ve Chiristian Herald gazetelerinin yayın ve yardım faaliyetlerine değindikten sonra Rahip Bourrel’in “*Avrupa’nın (Ermenilere) imdâd ve mu’aveneti yoktur. İngiltere beynü’l-düvel muhâfazâ-i muvâzenet-i siyasiyye için Hükümet-i Seniyye’yi himaye etmektedir. Bina’enaleyh memâlik-i ecnebiyede bulunan hey’ât-ı ruhaniyyenin mu’melât ve mu’avenât-ı müsellehatkerânesinden (?) başka Ermeni kavminin hiçbir ümidi kalmamıştır*” şeklindeki sözlerine yer vermiştir.¹³⁵ 30 Teşrin-i sani tarihli mektubunda ise şunları söylemiştir:

“Tahrirat-ı sabıkamdan ba’zıları Ermeni iğtişâşâtına bir mahiyet-i diniye vermek ve bu suretle iğtişâşât-ı mezkureyi politika da’iresinde bırakmayub tesirât-ı Amerika’da dahi hissettirmek ve bütün ‘alem-i Hıristiyanıyeyi bu babdaki mesâ’iye ha’iz-i ehemmiyet olacak derecede neşr etmek husûsunda Amerika hey’ât-ı ruhâniyesi tarafından sarf olunan mesâ’î ve ikdâmâtı müsbet delâ’ili havidir.”¹³⁶

Görüldüğü gibi Mavroyeni’in ABD Dışişleri Bakanlığı nezdinde şikâyetine neden olan misyoner faaliyetleri Ermeni sorununu “haçlı düşüncesi” çerçevesinde “Amerikan sorunu” haline getirmiştir.

Washington’daki Osmanlı elçisi vasıtasıyla Ermeni komiteleri ve misyonerlerinin yıkıcı faaliyetleri konusunda bilgilendirilen ve önlem alınması istenen Amerikan hükümetinin tavrına bakıldığında ise Birleşik Devletler Başkanı George Washington ve James Monroe’nun çerçevesini çizdiği izolasyon politikasının ilkelerine genel olarak sadık kalınmıştır. Böylece diğer devletlerle ilişkilerini daha ziyade ticari alanla sınırlayan ABD, Avrupa meselelerinin, dolayısıyla da Avrupalı’nın “Doğu Sorunu”nun dışında kalmaya çalışmıştır. ABD hükümetinin bu “karışmama” politikası bazen Osmanlı hükümeti tarafından sunulan görüş ya da bilgiyi reddetmemek¹³⁷ veya “dost devlet” olarak

a.g.e., s.14-15.

¹³⁴ BOA, HR.SYS., 55/1, 10.10.1896, 291.

¹³⁵ BOA, HR.SYS., 55/1, 10.10.1896, s.210, 203/1.

¹³⁶ BOA, HR.SYS., 55/1, 10.10.1896, s.172-173.

¹³⁷ Örneğin bakınız: BOA, HR.SYS., 55/1, 10.10.1896, s.243 (Mavroyeni’den hariciye Nezareti’ne 3 Ağustos 1895 tarihli tahrirat),s.181-182 (Mavroyeni’den Hariciye

nitelendirdiği Osmanlı Devleti'ne karşı misyonerlerin "hasmane" bir tavır içinde bulunamayacaklarını izaha çalışmak şeklinde kendini göstermiştir. Amerikan hükümeti bazen de misyonerlerin direkt olarak ABD konsolos veya elçileri yoluyla ya da gazeteler vasıtasıyla ileri sürdükleri görüşleri kabul eder görünmüşlerdir.¹³⁸ Her halükârda ABD hükümeti Amerika'daki Ermenilerinin Osmanlı aleyhtarı faaliyetlerine müdahale etmediği gibi, misyonerleri çalışmalarından caydıracak bir yaptırım içine de girmemiştir. Hatta; Mavroyeni Bey'in misyonerlerin Osmanlı Devleti'ne karşı "düşmanca" faaliyetlerini kanıtlayan belgelerin "Kırmızı Kitap"a konulması için gösterdiği çaba bile boşa çıkmıştır. Bu nedendir ki, Amerikan hükümetinin korumasında serbestçe hareket eden Protestan ruhban sınıfının faaliyetleri "Ermeni müfsitlerini" bir kat daha cesaretlendirmiştir.¹³⁹

Birleşik Devletler prensip olarak Avrupa meselelerinin dışında kalmak politikasını benimsemesine rağmen, vatandaşlarının söz konusu olduğu sırada "Doğu Sorunu" karşısında talepkâr ve tehditkâr bir tutum içine girebilmiştir. Hatta; Amerikan hükümetinin 1893'ten sonra meydana gelen Ermeni ayaklanmaları sırasında Merzifon, Harput, Maraş gibi yerlerde misyonerlerin görmüş oldukları zararın karşılanması için Babıali'den talep etmiş olduğu tazminat iki hükümet arasında bir krize neden olmuştur. Amerikan hükümetinin zararın sorumlusu olarak gördüğü Osmanlı hükümetinden istediği tazminat tutarı 100 000 dolardı. Osmanlı hükümeti bu sorumluluğu kabul etmeyince, Amerikan Başkanı Cleveland Amerikan vatandaşlarını korumak ve kayıpları tazmin etmek amacıyla Amerikan gemilerinin Osmanlı karasularına gönderilmesi talimatı vermiştir. 27 Ocak 1896'da da Amerikan Senatosu, hükümetinden tazminat almak için gerekli adımların atılması için karar almıştır. Nihayet, Amerikan baskısı Osmanlı hükümetinin söz konusu tazminatı 1901 Haziranında ödemesi ile sonuçlanmıştır. Benzer senaryo 1904'te tekrarlanmıştı. Osmanlı yöneticilerinin Ermeni asillerle ilgisi olan Amerikan okullarını kapatması ve Amerikan vatandaşlığına geçen bazı Ermenileri tutuklaması üzerine bir Amerikan filosu İzmir limanına gelmiş ve İzmir'i bombardımana tutacağı tehdidinde bulunmuştur. Sonuçta tutuklu Ermeniler serbest bırakılmış ve kapatılan okullar yeniden açılmıştır.¹⁴⁰

Bütün bunları Hristiyanlık medeniyeti adına yaptıklarını açıklayan Misyonerler, Ermenilerin en büyük hamisi olup çıkmışlardı. Burada şöyle bir

Nezaretî'ne 20 Teşrin-i Sani 1895 tarihli tahrirat); s.203-204 (Mavroyeni'den Hariciye Nezaretî'ne 11 Teşrin-i Sani 1895 tarihli tahrirat); s.148 (Mavroyeni'den Hariciye Nezaretî'ne 24 Kanun-ı Sani 1895 tarihli tahrirat); s.122-127 (Mavroyeni'den Hariciye Nezaretî'ne 1 Şubat 1895 tarihli tahrirat);

¹³⁸ Örneğin bakınız: *HR.SYŞ.*, 55/1, 10.10.1896, s.203-205 (Mavroyeni'den Hariciye Nezaretî'ne 11 Teşrin-i Sani 1895 tarihli tahrirat);

¹³⁹ BOA, *HR.SYŞ.*, 55/1, 10.10.1896, s.204 (Mavroyeni'den Hariciye Nezaretî'ne 11 Teşrin-i Sani 1895 tarihli tahrirat);

¹⁴⁰ Erhan, "*Ottoman Official Attitudes...*", s.206-207.

soru akla gelebilir. Ermenilere yardım etmeyi adeta ulusal bir mesele olarak gören ve bunu yardım seferberliğine dönüştüren misyonerlerin çıkarı ve beklentisi ne idi. Bu sorunun yanıtını misyonerlerin kendi yayınlarında bulmak mümkündür. Misyoner D.B. Eddy, şunları söyler: “*Pek çok misyon bölgesinde en büyük sonuçlar ulusal zayıflık dönemlerinde elde edilir.*”¹⁴¹ Dolayısıyla Amerikan misyonerleri Ermeni olaylarını Ermenileri Protestanlaştırmak için büyük bir fırsat olarak görmüşlerdir. Bu fırsatı da “Hristiyanlık” davasının sözcüleri olarak Ermenilere “bağımsızlıkları” da dahil ekonomik ve siyasi yardımda bulunma güvenini telkin ederek değerlendirebileceklerini düşünmüşlerdir. Dolayısıyla Ermeniler için de bu fırsat kaçırılmazdı. Misyoner Peet, bu gerçeği 8 Ocak 1896’da şöyle açıklamıştı: “*Bu bölgeyi terk etmek Türk misyon tarihinde görülenden daha güçlü bir pozisyon ve daha geniş bir etki imkânından vazgeçmek olacaktır.*”¹⁴² Misyoner Barnum ise Ermeni “krizinin” kazançlarını daha açık bir şekilde ortaya koymuştur. Barnum “*krizin avantajını iyi değerlendirelim*” dedikten sonra Ermenilerin Protestanlık için iyi bir potansiyel olduğuna, bunun Katoliklere kaptırılmaması gerektiğine vurgu yapmıştır.¹⁴³ Kısaca misyonerleri ilgilendiren ne Ermenilerin durumu, ne de ıslahat idi. Bostan’daki vekillerden Rahip Anderson Smith’in mektubunda açıkça belirtildiği gibi “*Ermenileri daha ziyade Hristiyanlaştırmak (Protestanlaştırmak) ve kadim Ermeni kiliselerini ihya etmekti*”¹⁴⁴

Gerçekten de karışıklık dönemlerinde Ermenilerin içinde bulundukları durumdan istifade etmesini bilen Amerikan misyonerleri çalışmalarının meyvelerini toplayarak beklenti ve hesaplarında önemli bir başarı kazanmışlardır. 19. yüzyılın başlarında Amerikan Protestan misyonerini “bozguncu” olarak gören Katolik ve Gregoryen Ermeniler yüzyılın sonlarına doğru onları iyilik ve yardım melekleri olarak görmeye başlayacak ve Protestanlığa daha büyük bir istekle meyledeceklerdir. Misyonerlerin sahip bulunmuş oldukları siyasi güç ve yapmış oldukları parasal yardım Protestanlığa temayülün en önemli faktörleri olacaktır. Bu durumu açıkça ortaya koyan pek çok belge dönemin diplomatik yazışmalarına konu olmuştur. Buna bir örnek olarak Washington elçisi Mavroyeni Bey’in 12 Aralık 1895 tarihli tahriratında Katolik Ermenilerine dair vermiş olduğu şu bilgi dikkat çekmektedir:

“Ermenilerle meskûn vilayât-ı şahanede ahiren zuhur eden vuku’at neticesi olarak Katolik mezhebinde bulunan Ermeniler elyevm Protestan misyonerlerine karşı eser-i emniyet ve meyl ve muhabbet izhâr ediyor gibi görünürler olduğu vechle mukaddema Ermeni Katolikleriyle

¹⁴¹ Eddy, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁴² Şimşir, *Documents Diplomatiques ...*, Vol. III, No:386, Mavroyeni’den M. Olney’e, s.363.

¹⁴³ Şimşir, *Documents Diplomatiques ...*, Vol. III, No:386, Mavroyeni’den M. Olney’e, s.364.

¹⁴⁴ BOA, *HR.SYS.*, 55/1, 10.10.1896, s.123 (Mavroyeni’den Hariciye Nezareti’ne 1 Şubat 1895 tarihli tahrirat).

Protestanları beyninde açıktan açığa bir kin ve ‘adâvet mevcut iken bu kin ve adâvet hemen külliye za’îl olub elyevm mesela Van’da mukim Ermeni Katolikleri Amerikalı misyonerlerin mevâ’iz ve ayin-i mezhebiyelerinde ekseriya bulunmakta imişler. Şu hale nazaran az çok yakın bir zamana kadar Ermeni Protestanlarının teksirine ve bina’enaleyh Amerika misyonerlerinin vilâyât-ı şahanede mütemekkin Ermeniler üzerinde ha’iz oldukları nüfuzun gereği gibi tezâyüdüne intizâr olunmalıdır ki bu da şübhesiz merkum misyonerlerce nef’ ve ka’ideyi mucib Hükümet-i Seniyyece cidden nazar-ı dikkate alınmaya şayan bir keyfiyettir.”¹⁴⁵

Sonuç itibarıyla Amerikan hükümetinin korumasında Ermeniler arasında Protestanlığın neşri yolunda büyük bir mesafe kat eden Amerikan misyonerleri, Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin önemli bir ögesi olmuştur. Misyonerler, bir taraftan başta Ermeniler ve Bulgarlar olmak üzere Osmanlı imparatorluğundaki ayrılıkçı hareketlerin hazırlayıcı bir faktörü olurken, bir taraftan da Amerika’nın, Monroe doktrininin “karışmama” politikasına aykırı olarak Osmanlı Devleti üzerinde tehditkâr bir tutum benimsemesine neden olmuştur. Bununla birlikte; Osmanlı hükümeti misyonerlerin menfî faaliyetlerine karşı kısmen bir takım önlemler almasına rağmen, temelde varlığının devamı için yürüttüğü “denge” politikasının da bir gereği olarak ABD ile iyi ilişkilerini korumayı ve sorunları uzlaşa ile çözmeyi benimsemiştir. Ancak uzlaşa çabası genellikle Osmanlı hükümetinin tavizler vermesiyle sonuçlanmıştır. Her şeye rağmen Amerika ile ilişkilerini bozmamaya çalışan dönemin Osmanlı devlet adamları bir taraftan da Ermeni sorununu Amerikan kamuoyuna tanıtmaya çalışmışlardır. Özellikle, 1887-1896 yıllarında Osmanlı Washington elçisi Alexandre Mavroyeni bu konuda büyük çaba ve başarı göstermiştir. Mavroyeni Amerika’da Ermeni Komitecileri ve ruhban sınıfına karşı amansız mücadelesini yürütürken, Amerikan hükümeti ile “samimi” ilişkilerin devamını da gerekli görmüştür. Misyoner Knapp’ın sınır dışı edilmesi ile ilgili olarak Amerika’da Osmanlı karasularına Amerikan gemisinin gönderilmesi için Amerikan hükümetine baskı yapıldığı ve Amerika’da “*herkesin ABD hükümetinin Osmanlı hükümetine oldukça şiddetli tavır alacağını düşündüğü*” bir sırada Mavroyeni, “*Amerikan abalisine boş görünmenin*” Osmanlı Devleti’nin menfaati gereği olduğunu tavsiye etmiştir. Mavroyeni Amerikan halkını merkeze almıştı; çünkü Amerika’da cumhuriyet idaresi 4 yılda bir yapıldığı için Amerikan halkının sempatisinin her zaman gerekli olduğunu düşünmüştür.¹⁴⁶ Bu düşünce aynı zamanda Osmanlı hükümetinin hareket tarzının belirleyici unsurlardan biri olmuştur.

¹⁴⁵ BOA, HR.SYS., 2858/43, 12.12.1895, s.1-2.

¹⁴⁶ BOA, HR.SYS., 55/1, 10.10.1896, s.41-44.

Kaynakça

A-ARŞİV BELGELERİ

1-Yayınlanmamış Belgeler:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA);

BEO *Sadaret Evrakı Mektubi Mühime Kalemi* (A.MKT.MHM.), 637/23; 655/16, Ca.1313; 655/16, 16 Ca. 1313; 657/45, 12 C. 1313; 658/14, 19 Ş. 1313; 667/11, 1 M. 1313; 694/1, 5 Z. 1312; 694/6, 9 L. 1313; 695/13, 15 L. 1311; 702/19, 23 N.1313; 733/1, 20 Ş.1310; 733/8, 22 Ş.1310; 733/28, 13 N. 1310; 749/5,16 Za.1310.

Dabilye Nezareti Emniyet-i Umumiye 5. Şube Müdüriyeti (DH.EUM.5.Şb.), 30/1, 1 M. 1335.

Dabilye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1509/67.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.), 146/66, 10.05.1860.

Hariciye Siyasi (HR.SYS.), 30/26, 03.04.1895; 54/4, 13.08.1896; 55/1, 10.10.1896; 61/3, 11.07.1891; 61/18, 20.4.1892; 62/1, 09.01.1893; 64/25, 20.05.1895; 64/35, 14.10.1895; 64/41, 05.11.1895; 65/46, 25.04.1896; 65/48, 05.05.1896; 69/14, 30.09.1892; 69/27, 11.01.1896; 73/26, 14.04.1895; 73/56, 25.01.1896; 74/9; 208/9, 10.11.1869; 1850/5, 28.06.1895; 1857/83, 28.10.1895; 1858/3, 27.11.1895; 2735/10, 2739/18, 29.12.1894; 11.10.1889; 2739/22, 14.01.1895; 2737/30, 14.04.1894; 2740/25, 23.09.1895; 2740/48, 21.11.1895; 2829/50, 02.03.1894; 2834/32, 15.01.1896; 2850/3, 27.06.1895; 2854/41, 31.12.1894; 2858/13, 27.11.1895; 2858/43, 12.12.1895; 2881/15, 25.10.1915.

İrade Dabilye (İ.DH.), 133/1313 L-48; 83576, 11 Ca. 1305.

İrade Hususi (İ.Hus.), 8/1310 B-36, 11 B. 1310; 78, 18 R. 1315;

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 4/71, 8 Za. 1302; 20/54, 6 N. 1304.

Yıldız Esas Evrakı (YEE.), 102/38.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller (Y.PRK.AZJ.), 15/50, 6 L. 1306; 21/53, 17 Ş. 1309; 26/80, 29 Z. 1310; 52/28;

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 151/110, 27 M.1317; 215/44, 8 M. 1322.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dabilye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.), 5/15, 12 C. 1309; 5/83, 15 N. 1310; 8/6, 22 M. 1312; 10/58, 29 Z. 1315

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şebbenderlikler Tabiratı (Y.PRK.EŞA.), 16/96; 17/19, 3 N. 1310

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.), 25/51, 12 Z.1315.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkıtabeti (Y.PRK.BŞK.), 19/27, 27 M. 1308; 34/28, 3 C. 1311

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Müfettişlik ve Komiserlikler Tabiratı (Y.PRK.MK.), 9/49, 9 Ş. 1317

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı (YPRK.ML), 18/3.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Tabirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.), 36/27, 24 Ca.1313.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tabiratı (Y.PRK.UM.), 26/67, 3 Ca 1313; 26/68, 26 Ş. 1310; 26/79, 21 N. 1310; 29/58, 25 Ra 1311; 44/96, 27 Ş. 1316; 51/38, 11 R. 1318; 67/30, 12 Ş. 1321; 77/29, 30 B. 1323.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Yaverân ve Maîyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.), 13/31, 13 M. 1311;

YPRK. MF., 3/31, 131; 5/20, 2 R.1325.

Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü (Y.Mtv.), 77/64, 15 B. 1310; 77/81; 185/33, 9 Ş. 1316; 238/75, 13 l. 1320; 302/216.
ZB., 426/93, 1322; 590/129, 1322.

2-Yayınlanmış Belgeler:

American Board of Commissioners for Foreign Missions-*ABCFM Project*, The Near East-ABC:16.5.1- Reel:502; Mission to the Armenians-Miscellaneous- ABC:16.7.2, Reel: 534; Western Turkey Mission-ABC 16.9.3- Reel:596

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part I: From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series B: The Near and Middle East 1856-1914, The Ottoman Empire: Nationalism and Revolution 1885-1908, Vol.19, University Publications of America, 1985.

Reports 6 of the American Board of Commissioners for Foreign Missions presented at the Twenty-Eighth Annual Meeting Held in the City of Newark, N.J., September 13, 14 15, 1837, Boston, 1837.

ŞİMSİR, Bilâl N. (Ed. By), *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, Vol.3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

----- (Ed.Par.), *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes (1894-1895)*, Vol. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

----- *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes (1895-1896)*, Vol. III, No:296, Mavroyeni'den Olney'e, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

B- ARAŞTIRMALAR

AÇIKSES, Erdal, "Merzifon Amerikan Misyonu'nun Kuruluş ve Faaliyetleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, C.III, ks.I, Ankara: 4-8 Ekim 1999, Ankara, 2002, s.875-884.

-----, "Osmanlı Devletindeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", Ed: Güler EREN, Osmanlı- Siyaset, c.2, *Yeni Türkiye* dergisi, Ankara, 1999, s.192-203.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler (1783-1922)", *Toplum ve Bilim*, sa.80, Birikim Yayınları, Bahar 1999, s.144-170.

ARMAOĞLU, Fahir, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, (Açıklamalı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

ÇALIK, Ramazan, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Devrinde Ermeni Olayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları:2464, Ankara, 2000.

ÇİÇEK, Kemal, "Amerika'da Türk-Ermeni Çatışması ve Harry The Turk Cinayeti", *Ermeni Araştırmaları* dergisi, Ömer Engin Lütem, C.5-6, s.20-21, ASAM Yay., Ankara, Kış 2005-İlkbahar 2006, s.65-86.

DWIGHT, Henry Otis, *Constantinople and Its Problems- Its People, Customs, Religions and Progress*, Fleming H. Revell Company, New York, 1901.

EDDY, David Brewer, *What Next in Turkey-Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, The Taylor Press, Boston, 1913.

ERHAN, Çağrı, "1830 Osmanlı-Amerikan Antlaşması'nın Gizli Maddesi", *Belleten*, C.LXII, s.133-135, Ankara, 1999, s.457-465.

-----, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığ- The Turkish Yearbook of International Relation*, 2000, XXX, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2001, s.191-212.

- GRABILL, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East- Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, University of Minnesota Pres, Mineapolis, 1971.
- GORDON, Leland James, *American Relations with Turkey (1830-1930)- An Economic Interpretation*, University of Pennsylvania pres, Philadelphia, London, 1932.
- KIRŞEHİRLİOĞLU, Erol, *Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri*, Bedir Yayınları No: 11, İstanbul, 1963.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu’daki Amerika- Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- , “Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (Dünü-Bugünü-Yarını)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s.65-73.
- , “Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı”, *Murat Sarıca Armağanı*, İstanbul, 1988, s.267-285.
- KOLBAŞ, Ahmet, *Merzifon, Yozgat ve Kayseri Merzifon Olayları (1892-1893)*, Kayseri Büyükşehir Kültür Yayınları, Kayseri, 2005.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F., “Tarihte Türk Amerikan Münasebetleri”, *Bellten*, C. LI, s.200, Ankara, 1987, s.927-947;
- KURAT, Akdes Nimet, *Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*, Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara, 1959.
- KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları: 3265, İstanbul, 1984.
- KÜÇÜKOĞLU, Bayram, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü-Bugünü-Yarını)*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2003.
- MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005.
- NORMAN, C.B., *The Armenians Unmasked (Ermenilerin Maskesi Düşüyor)*, Yay.Haz. Yavuz Ercan, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları: 1, Ankara, 1993.
- ORTAYLI, İlber, “Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, C.14, s.3, Ankara, Eylül 1981, s.87-96.
- ÖZCAN, Azmi – BUZPINAR, Ş. Tufan, “Church Missionary Society İstanbul’da Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik”, *İstanbul Araştırmaları* 1, Bahar 1997, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997, s.66-67.
- ÖZÇELİK, Selahattin, “Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, s.11, Ankara, 2000, s.347-438.
- POLAT, İlknur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, *Belleten*, c.LII, sa.203, Ankara, 1988.
- POOLE, S. Lane, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, Çev: Can Yücel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 83, Ankara, 1999, s.95-96.
- RICHTER, Julius, *A History of the Protestant Missions in the Near East*, New York, Chicago, Toronto Fleming H. Revell Company, Edinburg and London, 1910.
- SUNGUROĞLU, İshak, *Harput Yollarında*, C.2, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları No:2, İstanbul, 1959.

- ŞİMŞİR, Bilâl N., “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine” *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri*, 8-12 Ekim 1984, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 628, Erzurum, s.79-124.
- , “Washington’da Osmanlı Elçisi Alexandre Mayroyeni Bey ve Ermeni Gaillesi (1887-1896)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ömer Engin Lütem, C.1, No:4, ASAM Yay., Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, s.32-54.
- TURAN, Ömer, “Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O.Dwigh’e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler”, *‘Ermeni Soykırımı’ İddiaları-Yanlış hesap Talât ve Tebcir’den dönünce*, Der: Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, 2006, s.191-230.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, Bilge Yayınları, İstanbul, 1987
- WASHBURN, George, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Houghton Mifelin Company, Boston and New York, 1909.
- WHITE, George E., *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları*, Ter: Cem Târik Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995.